

Györgyi Brandt

A hallei Bibliotheca Nationis Hungariae [Die Ungarische Nationalbibliothek in Halle]

Aus: ders., A hungarológia intézményrendszerének létrehozása. Gragger Róbert a berlini egyetemen [Die Entstehung des institutionellen Rahmens für die Hungarologie. Róbert Gragger an der Universität Berlin]. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Universität, Bölcsészettudományi Kar, Budapest 2010, S. 66–84. URL <https://docplayer.hu/28537062-Doktori-disszertacio-a-hungarologia-intezmenyrendszerenek-letrehozasa-gragger-robert-a-berlini-egyetemen-brandt-gyorgyi.html> (2.5.2023).

Inhalt der Datei:

Ungarischer Originaltext	Blatt 2
Übersetzung ins Deutsche	Blatt 21
Titelseiten und Inhaltsverzeichnis der Gesamtdissertation	Blatt 34

5.2. A hallei Bibliotheca Nationis Hungariae

A másik régi magyar könyvtár, a hallei *Kassai-féle* gyűjtemény megszerzése igen nagy jelentőséggel bírt a Magyar Intézet számára, ez azonban kemény harcok árán sikerült Graggernek 1921-ben. A témával foglalkozó szakirodalom ezt az eredményt tényként közli, nem tér ki a könyvtár megszerzésének módjára és annak folyamatára. Ezt a hiányt szeretném pótolni dolgozatomban ezen részében, hogy ezzel egy tulajdonjogi kérdéseket is felvető helyzetben tisztábban láthassunk.

Kassai (Cassai) Michaelis György (1640-1725) bars megyei születésű protestáns exuláns wittenbergi egyetemi tanár, dékán magánkönyvtárát és teljes vagyonát a Wittenbergben tanuló magyar diákokra hagyományozta, nemzeti művelődésünk szempontjából jelentős szerepet játszó könyvtárat alapítva ezzel.

A lutheránus egyházi értelmiség műveltségét a 18. század első felében Németország evangélikus központjaiban szerezte. Legtöbbjük a konzervatív 1502-ben alapított wittenbergi egyetemet látogatta, a közeli pietista szellemű Halléban viszont a kor legnevesebb prédikátorai, tudósai tanultak az 1694 óta fennálló egyetemen. A magyarországi diákok szellemi kolóniát alkottak, aminek különállását és megerősödését vonta maga után Kassai hagyatéka.

A prédikátornak készülő magyarországi diákok leglátogatottabb külföldi tanulmányi helye már a reformáció évtizedeiben is Wittenberg volt. A nagyszámú diákság szükségét érezte egy őket összefogó szerv létrehozásának, így 1555-ben megalapították a wittenbergi *Coetus Ungarorumot*. A coetuson belül közös tudományos munka folyt, tagjai önálló könyvtárt gyűjtöttek maguknak.¹³⁴ A diákok tanulmányaik befejezésekor könyveiket a közös könyvtárra hagyták, ami az állomány állandó gyarapodását jelentette, de a coetusnak juttatott pénzzadományokból is vásároltak könyveket. A 17. századból nem maradtak fenn adatok a könyvtárról, de valószínűsíthető, hogy maga Kassai is használta a közös magyar könyvgyűjteményt wittenbergi diák korában (1675-1681). Arról sincs

---

¹³⁴ Erről részletesebben ld.: Szabó Géza: Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg. 1555-1613. Akademischer Verlag, Halle (Saale), 1941. (Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum. Hrsg. von Michael Bucsay, Bd. II.) A Szabó a fennmaradt eredeti anyakönyv (ami tartalmazza a könyvtár 1588-as állagát) alapján számol be az 1555-1613 között fennálló coetus alapításáról, szervezetéről, anyagi és szellemi életéről. A coetus könyvtárával *Die gemeinsame Bibliothek* címmel külön fejezetben foglalkozik.

tudomásunk, hogy a wittenbergi magyar coetusnak volt-e a 17. században valamilyen könyvgyűjteménye.

Kassai a diákközösség gyűjteményét is hasznosítva 1725-ben könyvtárat alapított a wittenbergi egyetemen tanuló magyarországi diákok számára, amikor – örökösök nem lévén – a diákokra hagyta teljes vagyonát és könyvtárát, létrehozva ezzel az első magyar kultúrintézetet német földön. Utolsó akaratát német, majd latin nyelvű végrendeletben rögzítette. 1725. augusztus 6-án kelt a második és egyben végleges latin nyelvű végrendelet-változata,¹³⁵ a hozzácsatolt katalógus azonban elveszett, így nem lehet pontosan tudni, hány kötetből állt a gyűjtemény. Kassai halálától, 1725-től kezdve a protestáns hagyományokban és kincsekben gazdag könyvtár a magyarországi diákok szellemi életének központja lett. Nemcsak a Wittenbergben tanuló diákok használták a könyvtárat, hanem az összefogta a Hallét és a többi közeli egyetemet látogató diákságot is. Mivel Kassai a házát is a diákokra hagyományozta, ebben őrizte a könyveket a könyvtár két őre, a kusztoszok, akik a házban is laktak. Az állományt ezután szervezetteren gyarapították tovább. A legértékesebb szerzemény Rotarides Mihály, a fiatalon elhunyt irodalomtörténész kéziratgyűjteménye volt, amit 1755-ben vásároltak meg, és illesztettek be a könyvtár állományába. Ekkor készítette el a könyvtár katalógusát Látsny Ádám, az akkori könyvtáros¹³⁶. A Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárába került (Quart. lat. 16 jelzésű) 166 írott oldalra terjedő kéziratának címe: *Catalogus librorum, dissertationum et manuscriptorum variorum ad rem Hungaricam praecipue facientium ex bibliotheca, quae Vitebergae est Hungarorum congestus ab Adamo Latsny Turotzensi. Vitebergae Saxonum die XV. Nov. A. B. S. MDCCLV.* A kézirat utolsó lapján olvasható bejegyzésből (Descriptum ex exemplari bibliothecae Saghienensis multis erroribus referto per exactoris scribam Harkamp ... . 2-a Jan. 1785.) azonban látható, hogy egy harminc évvel később készült másolatról van szó, az eredeti valószínűleg elveszett¹³⁷. A katalógus, ahogy már címében feltünteti, három egységre tagolja a

---

¹³⁵ Vö.: Fitz József: Georg Michaelis und seine Bibliothek. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin. Berlin, Walter de Gruyter, 1927.

¹³⁶ Látsny Ádám (?-1796) Turóc megyei származású, Wittenbergben tanult necpáli tanító majd lelkész.

¹³⁷ A kézirat teljes szövegét kiadták 2005-ben: Ildikó Gábor (Hg): *Bibliotheca Nationis Hungariae. Die ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle. Der Katalog aus dem Jahr 1755.* Textausgabe der Handschrift der Széchényi

könyvtár anyagát. Az első egységben a nyomtatványokat gyűjti össze, a másodikban a Wittenbergben tanuló diákok nyomtatásban megjelent értekezéseit veszi sorra, a harmadikban pedig azok a kéziratok szerepelnek, amelyeket Rotarides hagyatékából megvásároltak a diákok. A kéziratos katalógus mintegy 1330 bibliográfiai egységet tartalmaz.

A 18. század végére a gyűjtemény a kéziratokkal együtt megközelíti a kétezer kötetet, annak ellenére, hogy a könyvek őrzése és kezelése nem volt mindig megfelelő.¹³⁸ Volt, hogy a diákok elzálogosították őket, vagy fidibuszt készítettek a kéziratlapokból, de a hétéves háború is károkat okozott az állományban. A 18. század végi állapotokról személyes élményei alapján számol be Rozgonyi József¹³⁹ a Hadi és Más Nevezetes Történetek c. bécsi magyar nyelvű folyóirat 1790. július 6-i számában (Wittenbergai magyar könyvház), amiből kiderül, hogy a veszteségek ellenére is oly jelentős gyűjteménnyel rendelkezett a könyvtár, aminél gazdagabbat Rozgonyi a külföldi akadémiák látogatása során a dresdai kívül nem talált.¹⁴⁰

Közel száz évig működött a könyvtár az alapítás helyén, míg a napóleoni háborúk következményeként, Wittenberg Poroszországhoz történő csatlakoztatásával beszüntette működését az egyetem, majd 1817-ben a hallei egyetemmel vonták össze. Az így létrejött *Friedrichs-Universität Halle-Wittenberg* könyvtárába, Halléba került a Magyar Könyvtár 1823-ban, annak állományát mintegy negyedével megnövelve. A könyvtár őrzéséről hivatalos módon gondoskodtak – noha 1890-ig mindig volt magyar diákköre is a könyveknek –, ami azt jelentette, hogy megszűnt a közvetlen és napi kapcsolat a diákok és a

---

Nationalbibliothek Budapest. Mit Beiträgen von István Monok und Dorothea Sommer, Hildesheim, 2005.

¹³⁸ Vö.: Bucsay Mihály: Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban. (A középeurópai protestantizmus könyvtára. Szerk.: Bucsay Mihály), Budapest, 1941.

¹³⁹ Rozgonyi József (1756-1823) filozófia professzor, 1783-84-ben a sárospataki kollégiumban könyvtáros volt.

¹⁴⁰ Rozgonyi: „Meg hallván Berliini útamban, a Wittenbergai Magyar Bibliothekának híré: annak látása végett ki tértem egynéhány mérföldnyire útamból; s szintén két hétig forogván benne, néminémű esmerettségére jutottam. Egy Kassai Mihály nevezetű Magyar Fi (ki Wittenbergában, a Tudósok közzé számláltatott) hagyta vólt ezt a könyves Tárházat, az ott tanuló Magyar Iffjaknak; rendelvén egyszersmind 25 Magyar tanuló Iffjaknak élelmére való pénzt (Stipendiumot). A Bibliothéka jobbára régi Deák Theológus és Magyar; s Magyar Históriára tartozó Deák és Német Könyvekből áll. A Magyar, és Magyar Országra tartozó Könyvek öszve szedéseért, nagy ditséretet érdemlenek mind Kassai Ur, mind pedig azoltától fogva való Magyar Gondviselői a Bibliothekának. Én, néhány esztendőig tartott kinn létemben, sok helyeken meg fordúltam: de mondhatom, hogy ennél gazdagabb Gyűjteményt, a Dresdain kívül, nem láttam.” Először idézi: Kókay György: Külföldet járó magyarok könyvtári élményei a XVIII. század végén. In: Magyar Könyvszemle 78. évf. 2-3. szám, 1962. ápr.-szept. 197-203.

könyvek között. A könyvtár mellett a magyar ösztöndíjak is Halléba kerültek, melyek a vallási üldözések elől menekült patrióták alapítványai, a Kubiny (1711), a Cassai (1724) és a Temlin (1749) ösztöndíjak. A Kassai-alap közvetlen felügyeletét egy professzori testület (Collegium der Professoren der Wittenberger Stiftungen) látta el. Egy 1831-ben hozott rendeletben az ösztöndíjakat összevonták magyar ösztöndíj néven, az abban részesülők évi 300-500 márka közötti összeghez jutottak.¹⁴¹

A könyvtár régi, wittenbergi pecsétjén *Bibliotheca Nationis Hungaricae* jelzés található a könyveken, míg az újabb, hallei pecséten *Bibliotheca Hungarica Halensis*. Az egyetemi könyvtár 1890-től külön gyűjteményként (*Ungarische Bibliothek*) kezelte az állományt, s megkezdődött a könyvek és kéziratok több évtizedig tartó leírása és katalogizálása. A munkát Reinhold Henrik könyvtáros kezdte meg, Schulek Gáspár 1813-ban, illetve Torkos és Raphanides diák könyvtárosok 1860-61-ben készített kéziratok katalógusát felhasználva,¹⁴² Heinrich Reinhold 1900-1914 között katalogizálta a kéziratokat és a könyvek zömét. Katalógusa nem jelent meg nyomtatásban, munkáját Marburgba való áthelyezése miatt nem tudta befejezni, de helyrajzi szám szerinti összeállítása máig érvényes. Betűrendes katalógusát beolvasztották a hallei egyetemi könyvtár összkatalógusába, szakkatalógus pedig nem készült az állományról, így a könyvtár használhatósága igen nehézkes volt.

Az egyetemegyesítéstől kezdve a század első felében 161 beiratkozott hallgató tanult Halléban, a század második felében 185 diák, majd az első világháborúig 200 fölé emelkedett a számuk.¹⁴³ A háború alatt magyar diákok nem érkeztek Halléba, azután pedig nem a teológiai vagy bölcsészeti tanulmányok vonzották ide őket, hanem főleg a gazdasági stúdiumok. Az

---

¹⁴¹ Az ösztöndíjakról részletesen ld.: Die Wittenberger Benefizien. Rede zur 100 jährigen Gedenkfeier der Vereinigung der Universitäten Wittenberg und Halle. Am 2. Juni 1917 gehalten von dem Ephorus des Wittenberger Professoren-Kollegiums, Carl Robert. Hallische Universitätsreden 5. Halle(Saale), 1917.

¹⁴² Torkos és Raphanides felületes, nem szakszerű katalógusa a könyveket és a kéziratokat nyolc tárgyi főcsoportba, azokon belül pedig alcsoportokba osztotta. I. Teológia (A. Szentírásmagyarázat, B. Történeti teológia, C. Rendszeres teológia, D. Gyakorlati teológia); II. Történettudomány; III. Nyelvtudomány és szépirodalom (A. Nyelvtudomány, B. Szépirodalom); IV. Bölcsélet és jogtudomány (A. Bölcsélet, B. Jogtudomány); V. Természettudomány; VI. Vegyes művek (Kolligátumok); VII. Kéziratok; VIII. Hazai nyelveken írt művek (A. Magyar nyelvűek, B. Szláv nyelven írtak). Gragger e rendszerezés alapján jelölte ki a Berlinbe szállítandó könyveket.

¹⁴³ Vö.: Ralf-Torsten Speler: „His conveniebant civis Pannonis”: Wissenschaftliche Beziehungen zwischen Ungarn und den Universitäten Wittenberg und Halle von der Gründungszeit bis zur Gegenwart anhand der Universitätsakten, 35.

újonnan érkező diákok azonban már nem használták könyvtárukat, így az értékes kötetek lassan feledésbe merültek.

Gragger előtt is történt már kísérlet a könyvtár megszerzésére, illetve arra, hogy „a külföldön eltemetett, nehezen hozzáférhető és kallódásnak indult régi magyar könyvkincset a végpusztulástól megmentse s az ország első művelődési intézetében mindenkinek hozzáférhetővé tegye”.¹⁴⁴ A sikertelen kezdemények után Gragger törekvéseit mind a hallei egyetem, a wittenbergi professzori kollégium, a Hallei Magyar Egylet, mind pedig a magyarországi evangélikus egyház kifejezett tiltakozása ellenére siker koronázta. A könyvtár megszerzésével kapcsolatos dokumentáció a berlini szövetségi levéltárban (Bundesarchiv) kutatható.

Gragger szüntelenül fáradozott könyvtára fejlesztésén. Hamarosan felkeltette figyelmét a Halléban levő régi magyar anyag, ami nézete szerint Berlinben, a Magyar Intézetben kerülne a legmegfelelőbb helyre ahhoz, hogy a hungarológiai kutatómunkába bevonható lehessen. Első lépésként ez ügyben 1920. február 26-án beadványt készített a kultuszminisztérium számára.¹⁴⁵ A kultuszminisztérium rendeletére hivatkozik, mely előírja, hogy az egyes külföldi kultúrkörök kutatását centralizálni kell egy-egy egyetemhez kötötten. Mivel a magyarsággal kapcsolatos kutatások a berlini egyetemen folynak a Magyar Intézetben, ezért minden Magyarországra vonatkozó tudományos anyagot az itt folyó munkák szolgálatába kell állítani. A halle-wittenbergi egyetem könyvtárában található Magyar Könyvtár használaton kívül parlagon hever, mivel a soproni és

---

¹⁴⁴ Révész Kálmán: A hallei magyar könyvtár. In. Magyar könyvszemle, XI. évf. 1-6. füzet, 1886. 260. Révész Kálmán (1860-1931) ref. püspök, egyháztörténész beszámol a cikkben az 1886. évi hallei látogatásáról, melynek során alkalma nyílt a Bibliotheca Hungarica megtekintésére. Felhívja a figyelmet az ottani állapotokra, s különösen az ellenőrzés hiányára, amire pedig szükség volna, mivel „a könyvtárban ma már sok oly becses kézirat nem található, melyek ott, a catalogus tanúsága szerint, a század elején kétségtelenül megvoltak.” Ezért sürgeti – mivel véleménye szerint a könyvtár magyar protestáns egyház tulajdon – , hogy: „Igyekezzenek... az illetékes körök odahatni, hogy az ott levő s különféle esélyeknek nagyon kitett becsesebb könyvek és kéziratok mihamarább visszakerüljenek a hazába s valamely biztos és a mellett könnyen hozzáférhető helyen, például a nemzeti múzeum könyvtárában helyeztessenek el.” Uo.: 268. A cikkhez fűzött szerkesztői hozzászólás részletesen összefoglalja az ez ügyben addig történeteket. Leírja többek között, hogy az ág. h. egyetemes egyház 1882. okt. 18-20-án Budapesten tartott gyűlésén indítványozta, hogy kérvényezzék a hallei egyetemtől a Bibliotheca Hungarica átengedését az egyetemes ev. egyház számára. Az 1883. febr. 28-i kérvényben foglaltakat a hallei egyetemi tanács határozottan elutasította. Révész Kálmánnak a könyvtár megmentésére vonatkozó indítványát is visszautasította, azon nézetét kifejezve, miszerint „a hallei magyar könyvtár protestáns alapítványi tulajdon, melyre csak a magyar protestánsok (s nem a Nemzeti Múzeum) formálhatnak igényt”. Uo. 261.

¹⁴⁵ BArch, R 4901/1439, UI 5506

debreceni teológiai fakultás megalapítása óta a magyar teológus hallgatók már nem Halléban tanulnak. A könyvtár önállósága az 1890. november 25-i miniszteri rendelettel úgymond megszűnt, szervezeten is az egyetemi könyvtárhoz csatolták, őrzését ettől kezdve csakis egyetemi könyvtáros láthatta el, s az alapító rendelkezése szerinti külön elhelyezés sincs biztosítva. A könyvtár tudományos kutatása, katalógusának megjelentetése nincs tervbe véve. Idézi Reinhold véleményét, aki szerint a könyvtár katalogizálási munkálatait az ő távozása után senki nem folytatta, a könyvtárral senki nem törődik. Gragger érthetetlennek tartja, hogy miközben az egyetemi tanszékek könyvtárak fejlesztésével kapcsolatosan a legnagyobb nehézségekkel küzdenek, a berlini egyetem és az Intézet számára nagy jelentőségű Magyar Könyvtár Halléban holt anyagként létezen. Mindezekért kéri a minisztérium intézkedését az ügyben, hogy a már nem is az alapítólevél rendelkezései szerint működő Magyar Könyvtár Berlinbe áthelyeztessék. Mivel a könyvtárral ösztöndíj-alapítványok is összekapcsolódnak, kéri ezek áthelyezését is, így az alapítvány értelmében a tudományos munkát végző magyar diákok számára kiosztásra kerülhetnének. A kérvényhez csatolt hat és féloldalas melléklet három egységből áll, az első ismerteti a könyvtár létrejöttét, a második bemutatja a történelem viharait átélt könyvtár történetét, míg a harmadik a könyvtár állományát és az alapítványi ösztöndíjakat taglalja. Itt megjegyzi, hogy a legértékesebb rész a kéziratgyűjtemény, melynek egy része már nem található, jelenleg 109 kötetben 2564 darabot tartalmaz. A könyvtár mintegy 4000 kötetből áll, melynek a fele származik Kassai hagyatékából, a többi későbbi szerzemény. Az ösztöndíjak jelenlegi értékét 70.000 márkára becsüli.

Gragger kérelmére a kultuszminisztérium egy hónapon belül reagált. 1920. március 15-én levelet intézett a felügyelete alá tartozó Könyvtárügyi Tanácshoz¹⁴⁶ (Beirat für Bibliotheks-Angelegenheiten). Mivel a grémium feladata a könyvtári vonatkozású ügyekben való véleménynyilvánítás, javaslattétel volt, állásfoglalást kér az ügyben, a Magyar Intézet számára való rendkívüli fontosságra hivatkozva, emlékeztetve a magyar kultúrkörrel kapcsolatos kutatások egy helyre koncentrálásának szükségességére. Az iratot Becker helyettes államtitkári minőségében írta alá.

---

¹⁴⁶ BArch, R 4901/1439, UI 5506

A Tanács a minisztériumi átíratra július 3-án válaszolt, miután felvette a kapcsolatot a halle-wittenbergi egyetem könyvtárával, s a könyvtárigazgató, Karl Gerhard június 18-án írt hat és féoldalas szakvéleményét függelékben csatolta.¹⁴⁷ Gerhard álláspontja szerint nem az a kiindulópont az ügyben, hogy a Magyar Könyvtár hol tölti be hasznosabban funkcióját, Halléban vagy Berlinben, hanem ez egy tisztán jogi kérdés. Azt kell megvizsgálni, hogy az alapító testamentumát értelmezve egyáltalán megengedhető-e az áthelyezés. A wittenbergi és hallei egyetem egyesítését rögzítő okirat szerint (1817. április 12. §6.) Halle rendelkezik a wittenbergi könyvtárakkal is. A Cassai-ösztöndíj,¹⁴⁸ aminek kamataiból magyar diákok részesültek, a testamentum alapján a wittenbergi egyetem tulajdona lett. Az egyetemegyesítés után a Cassai-féle és a többi wittenbergi ösztöndíj is Halléba került, felügyeletét az egyesítő okirat (§10) szerint hat professzorból álló testület (Das Collegium der Wittenberger Professoren) látja el. A könyvtárral kapcsolatban megjegyzi, hogy külön helyiségben helyezték el, bár gyakran költöztették. Őrzését magyar diák könyvtárosok látták el, akik sokszor váltották egymást, és néhányan igen hanyagok voltak, felügyeletük alatt sok kötet elveszett. Ezek alapján született meg a döntés a professzori kollégiummal egyetértésben, hogy a könyvtár (1891. február 15-i hatállyal) kerüljön át az egyetemi könyvtár helyiségeibe, és egyetemi könyvtáros felügyelje. Ezzel az intézkedéssel természetesen nem szűnt meg a könyvtár önállósága. Különálló helyen, az egyetemi könyvtár raktárhelyiségében van felállítva, saját katalógussal. Reinhold véleményét egyoldalúnak ítéli, bár igaz, hogy néhány szemeszterben nem használták a könyvtárt, mert nem voltak magyar diákok, de ennek politikai és háborús okai vannak. A békekötés óta újra vannak magyar diákok, jelen szemeszterben 22 diák, akik használják is a könyvtárt, szó sincs tehát arról, hogy az állomány holt anyaggá vált volna. A könyvtár értékét egyébként túlbecsülik. Kevés számban vannak magyar vagy Magyarországgal kapcsolatos könyvek, az állomány kétharmad részben német és latin nyelvű, főképp teológiai tárgyú művekből áll, melyek a Magyar Intézetben folyó kutatási területeken kívül esnek. Az értékes Rotarides kéziratok 21 kötetéből pedig csak 7 került Halléba, a többi a könyvtár őrzését korábban gyakorló magyar

---

¹⁴⁷ BArch, R 4901/1439, UI 7648 (A dokumentumon kézzel írottan egy UI 6713 jelzés is található)

¹⁴⁸ Kassai neve a német forrásokban mindenütt a név latinus változatában (Cassai) szerepel. A források feldolgozásakor ezt a variánst közlöm.

diákok hanyagsága következtében elveszett. Mivel tehát olyan értékekről van szó, melyek az alapító testamentumának megfelelően az egyetem tulajdonát képezik, Gragger professzor kérvényét elutasítja.

A Könyvtárügyi Tanács tehát Gerhard szakvéleményének birtokában reagált a minisztériumi megkeresésre július 3-án, elutasító választ adva. A Tanács elnöke, Adolf von Harnack a Polgári Törvénykönyv megfelelő paragrafusait idézve és értelmezve leszögezi, hogy a jogállás szerint a wittenbergi alapítványok jogszerűen kerültek az egyetemegyesítés után Halléba. Kizáró okok, mint a közjó veszélyeztetése, vagy a tény, hogy az alapítvány nem tölti be rendeltetését, nem állnak fenn, így Gragger kérésének teljesítésére nem lát jogi lehetőséget. Éppúgy hasznos lenne a könyvtár a Berlinben tanuló magyar diákok számára, mint ahogy az a Halléban tanulóknak, akik száma a tavalyi téli szemeszterben 33 volt, szemben a berlini 22 diákkal. A könyvtár állományának negyede, mintegy 1000 kötet magyar nyelvű vagy Magyarországgal kapcsolatos, sok kézirat pedig az ország történetével foglalkozik, így ez a rész a Magyar Intézet számára bizonyára sok haszonnal járna. Azonban az intézetet elsősorban nem a magyar diákok érdekében alapították, hanem a német kutatók és érdeklődők számára nyújt lehetőséget ahhoz, hogy behatóan foglalkozhassanak a magyar kultúrkörrel. Cassai testamentuma ezzel szemben világosan kimondja, hogy alapítványának a magyar diákok javát kell szolgálnia.

Graggerhez mindkét állásfoglalás eljutott. Mivel fontosnak tartotta a Könyvtárügyi Tanács pártfogását megnyerni az ügynek, 1920. október 18-án reagált az eddigiekre.¹⁴⁹ Ismerteti a magyar kultuszminisztérium október 4-i, számára megküldött véleményét, miszerint a magyar diákok jelenlegi szűkös anyagi lehetőségeinek, a pénz elértéktelenedésének, valamint a könyvbeszerzés nehézségeinek ismeretében üdvözölni tudná annak megvalósulását, ha az eszközök, melyek a magyar diákok számára biztosítva vannak, egy helyen összpontosulnának, ami a jelenlegi széttagoltság mellett sokkal célszerűbb megoldást jelentene. Hivatkozik továbbá a porosz kultuszminisztérium még március 15-én a Tanácshoz írt levelére, melyben a miniszteri állásfoglalás kifejtette, miszerint szükségesnek tartja, hogy porosz területen a magyar kultúrkörrel kapcsolatos tanulmányok egyetlen helyhez kötődjenek, a jól felszerelt

---

¹⁴⁹ BArch, R 4901/1439, UI 7648

Magyar Intézethez. Saját véleményét hozzáfűzve megjegyzi, hogy itt nem jogi, hanem praktikussági szempontokról van szó. A tudományosság mai nehéz helyzetében célszerű a meglevő értékek legmegfelelőbb felhasználhatóságának elvét érvényesíteni. Mind a Magyar Intézet, mind pedig a Berlinben tanuló magyar diákok (akik száma – a pontosítás kedvéért – míg Gerhard adatai szerint Halléban 22 fő, addig Berlinben, ugyanabban a periódusban 100 diák volt, további 500-at nem tudtak felvenni) érdekéne az felelne meg, ha a hallei anyag Berlinbe kerülne, ahol Kassai testamentumában meghatározott felügyeletét is megfelelő módon láthatnák el. A levélhez csatolja a Berliini Magyar Tanulóifjak Egyesületének véleményét is, akik 1842-ben alapított könyvtárukat már az Intézetre hagyományozták, s most támogatják őt a hallei anyag megszerzésének ügyében.

Az Egyesület 38 diák aláírásával küldte el augusztus 4-i támogató levelét Graggernak. Ebben kiemeli, hogy a Magyar Intézet a magyar szellemi élet minden korszakát felölelő könyvtár kiépítésén fáradozik. A 19. és a 20. század e vonatkozásban megfelelően képviselteti magát, míg az elmúlt századok tekintetében jelentős hiányosságok mutatkoznak. Ezt az űrt tudná a 17. és 18. századi anyagokat tartalmazó Cassai-könyvtár betölteni. Információik szerint a könyvtár az utóbbi évtizedekben használaton kívül került, továbbfejlesztése megakadt. Méltatlan helyen, az egyetemi könyvtár raktárhelyiségeiben van elhelyezve, a diákok számára gyér hozzáférési lehetőséggel. Az alapító szándéka az volt, hogy könyvtárát abban a városban helyezze el, amelyik a német földön tanuló magyar diákok központjának számított. Ez a város abban az időben Wittenberg volt, majd Halle, jelenleg azonban Berlin, így a könyvtár Berlinbe való áthelyezésével Cassai testamentumában foglaltak bár nem szó szerint, de annak értelmét megragadó módon teljesülnének. Az Egyesület már a Magyar Intézetnek ajándékozta értékes, 19. századi könyvgyűjteményét, ami a hallei magyar anyagnak bizonyos értelmű organikus folytatását képezhetné, amennyiben a két gyűjtemény az Intézetben egyesülhetne. Mindezekért kérelmezik a hallei anyag áthelyezését Berlinbe, beleértve az ösztöndíjakat is, melyek szétosztására a Magyar Intézet a leghivatottabb.

A wittenbergi professzori testület (Das Collegium der Wittenberger Professoren) Halléban csak az ősz folyamán szerzett tudomást a kérelemről, amikor a rektortól és az egyetemi tanácstól megkapták az eddigi információkat.

November 30-án mind a minisztérium mind a Könyvtárügyi Tanács számára megküldték állásfoglalásukat a jogi helyzetet tisztázandó.¹⁵⁰ Felhívják a figyelmet arra, hogy a vitatott könyvtár ügyében, mint minden egyéb wittenbergi alapítvány ügyében is a törvény szerint kizárólag a professzori kollégium kompetens tárgyalásokat folytatni. Az ezt kimondó rendelkezésről 1818. május 2-án királyi határozat született. A könyvtár főfelügyeletét az 1831. október 17-i szabályzat (§12b) határozataként az ephorus látja el. A Magyar Könyvtár elnevezést teljességgel félrevezetőnek tartják, mert nem utal a halle-wittenbergi egyetemre mint jogos tulajdonosra. Helytelen a magyar alapítványi ösztöndíjakat a könyvtárhoz tartozónak tekinteni, pont fordított a helyzet: Cassai a wittenbergben tanuló magyar diákok számára hozta létre alapítványát, melyhez könyvtár is tartozik. A három magyar ösztöndíj-alapítvány, amit 1831-ben össze is vontak, független a könyvtártól. A magyar ösztöndíjak a wittenbergi ösztöndíjak részét képezik, azoktól jogsértés nélkül nem leválaszthatók, más egyetem nem rendelkezhet felettük, mint a jogutód halle-wittenbergi egyetem. Ugyanez vonatkozik a könyvtárra is, így annak áthelyezése az alapító végakarátának súlyos megsértését jelentené. Az iratot a testület tagjai: Kattenbusch, Langheineken, Roux, Wangerin és Strauch professzorok mellett Robert ephorus írta alá.

Minden tiltakozás és a tisztázott jogi viszonyok ellenére Konrad Haenisch kultuszminiszter 1920. december 18-i keltezéssel miniszteri rendeletet adott ki,¹⁵¹ melynek szövegét írásban megküldte Halléba az egyetemi könyvtár igazgatójának, az egyetem rektorának és az egyetemi tanácsnak, valamint Berlinben a Magyar Intézet igazgatójának és a Könyvtárügyi Tanácsnak. A berlini egyetem Magyar Intézetét méltatva kiemeli, hogy az Intézet fennállásának rövid ideje alatt a magyar kultúrkör kutatásának központjává, a külföld tanulmányozásának mintaintézetévé fejlődött. További fejlesztése kiemelt feladat politikai és kultúrpolitikai szempontból egyaránt. Mivel a könyvtárigazgatói szakvéleményből az derül ki, hogy a könyvtárat több szemeszteren keresztül alig használták, és mivel Halléban főképpen leendő mezőgazdászok tanulnak, akiket a könyvtár ideiglenes áthelyezése nem érint hátrányosan, meg kell találni annak lehetőségét, hogy a végrendelet megsértése nélkül, a Hallét megillető jogok

---

¹⁵⁰ BArch, R 4901/1439, UI 8158

¹⁵¹ BArch, R 4901/1439, UI 7648

fenntartásával a Magyar Intézetben koncentrálódjanak a magyar anyagok annak érdekében, hogy az Intézet rendkívül fontos feladatainak eleget tehesen. Mindezekért elrendeli a miniszter, hogy a könyvtár állományából valamennyi magyar nyelven írott, vagy a magyar viszonyokra vonatkozó, a gazdálkodást nem érintő anyag ideiglenesen, kölcsönképpen a Magyar Intézethez kerüljön át. Miközben felvilágosítást kér a könyvek számát és értékét illetően, felajánlja, hogy kész kompenzációt nyújtani Hallénak egy későbbiekben meghatározott formában.

Halle gyorsan reagált a rendeletre. A Wittenbergi Professzori Collegium ephorusa, Carl Robert 1921. január 14-én kézzel írt levélben¹⁵² ad hangot sérelmüknek, miszerint a kultuszminiszter döntése meghozatalakor nem vette figyelembe november 30-i, a Könyvtárügyi Tanácsnak küldött tényfeltárásukat. Ebben világossá tették, hogy a könyvtár feletti felügyeletet a kollégium látja el, így kérik, hogy a további tárgyalásokat kizárólag velük folytassák. Mérlegelniük kell, hogy a tervezett intézkedés összeegyeztethető-e a végrendeletben foglaltakkal. Addig kérik a rendelet végrehajtásának felfüggesztését.

Az egyetemi könyvtár 1921. január 15-én küldte meg jelentését a kért könyvekről.¹⁵³ A könyvtár állományából kölcsönadandó rész 1531 kötetből áll, magyar nyelven íródott, de nem képez zárt egységet, inkább véletlenszerűen összeállított gyűjtemény benyomását kelti. Értéke a mai könyvárak mellett 8-10000 márkára becsülhető. A kötések kevés kivétellel jó állapotban vannak. A kompenzációval kapcsolatban előterjeszti kérését, mely szerint az egyetemi könyvtár érdekeit szolgálná, és a professzori kollégium elkeseredettségén is módosítana, amennyiben a miniszter felvonná a könyvtárt azon intézmények sorába, melyek a minisztérium támogatását élvezik.

A miniszteri válasza a wittenbergi professzorok által hiányolt november 30-i levélre hivatkozva január 25-én került sor.¹⁵⁴ A válasz a miniszteri rendeletben foglaltak megismétlését tartalmazza, egyetlen új eleme egy rövid megjegyzés, mely szerint szó sincs a Cassai-könyvtár mellett a magyar ösztöndíjak berlini áthelyezéséről.¹⁵⁵ Az ephorus január 14-i levelére február 14-

---

¹⁵² BArch, R 4901/1439, UI 5203

¹⁵³ BArch, R 4901/1439, UI 5204 (Ezúton szeretnék köszönetet mondani Maria Sebők-Demeternek az utóbbi két sütterlin-irással írt dokumentum olvasásában nyújtott segítségéért.)

¹⁵⁴ BArch, R 4901/1439, UI 8158

¹⁵⁵ Az alapítványi ösztöndíjak így nem kerültek Berlinbe, Halléban maradtak, ahol a 20. század 40-es éveiben még kiosztásra kerültek. Az NDK létrejöttével az ösztöndíjak megszűntek.

én¹⁵⁶ a hallei egyetemi kurátornak címzett válaszában a kultuszminiszter megütközésének adott kifejezést: jóllehet a Cassai-könyvtár feletti felügyeleti jogot az ephorus gyakorolja, ez azonban nem zárja ki, hogy miniszteri jogkörénél fogva másképpen ne rendelkezessen, amennyiben azt szükségesnek ítéli. Egyben felhívja a kollégium figyelmét a fentiek tudomásulvételére.

Gragger január 31-én köszönőlevelet fogalmazott meg Beckernek kérése hathatós támogatásáért,¹⁵⁷ Tóth kultuszminisztériumi államtitkár nevében is, aki arról tájékoztatta, hogy a magyar kultuszminisztériumban nagy örömmel fogadták a hírt. A tiltakozások azonban nem maradtak abba. A következő hónapban, február 14-én tiltakozó nyilatkozatot fogalmazott meg a Hallei Magyar Egylet (Ungar-Verein Halle),¹⁵⁸ a kultuszminiszternek címezve. A magyar diákok szövetségeként alapított Egylet egyik célja mindig is a diákok érdekeinek képviselése volt. Most is ebben a funkciójában fordul a kultuszminiszterhez azzal a kéréssel, hogy vonja vissza rendeletét a Magyar Könyvtár Berlinbe helyezésével kapcsolatban. Kérésük indoklásaképpen arra hivatkoznak, hogy nem áll fenn az a helyzet, miszerint a könyvtár nem látogatott. A kölcsönzési füzet tanúsága szerint a könyvtárt 1914-ig szinte minden magyar diák használta, csak a háborús évek alatt szünetelt a használata, amikor nem volt magyar diák Halléban. Igaz, hogy jelenleg nem jönnek magyar teológus diákok, de ennek az oka a pénz rossz átváltásában keresendő. A magyar evangélikus egyház újra küldeni fogja fiait mind az évszázados hagyományok okán, mind pedig, mert a 18. században alapított ösztöndíjak a diákok rendelkezésére állnak. Az Egylet kötelezve érzi magát arra, hogy tiltakozzon a végrendelet megsértése és azon szándék ellen, hogy könyvtárukat, ami számukra a haza egy részét jelenti, áthelyezni kívánják.

Hallén kívül Magyarországról is érkezett tiltakozás. Amint az evangélikus egyház értesült a rendeletről, a Magyarhoni ÁG. Hitv. Evang. Keresztyén Egyházegyetem Főjegyzői Hivatala február 21-én levelet intézett a kultuszminiszterhez, melyet a Generális Konvent elnöksége nevében Raffay Sándor püspök-elnök és Zsigmond Jenő főfelügyelő-helyettes írt alá.¹⁵⁹ A

---

¹⁵⁶ BArch, R 4901/1439, UI 5203

¹⁵⁷ BArch, R 4901/1439, UI 5280

¹⁵⁸ BArch, R 4901/1439, UI 5369 A Hallei Magyar Egyletet 1863-ban alapította tizenegy magyar teológus diák, 1943-ig működött, működése nem volt mindig folyamatos. Tagjai közül került ki a Kassai-könyvtár második kusztoza.

¹⁵⁹ BArch, R 4901/1439, UI 5409

Bibliotheca Hungarica alapítója jogutódjának tekintve magukat kizárólagos jogot formálnak arra, hogy a könyvtár sorsáról döntsenek. Ezért protestálnak az ellen, hogy megkérdezésük nélkül határoztak Berlinbe helyezéséről. Az a kívánalmuk, hogy a történelmi szempontokra való tekintettel is, a könyvtár a halle-wittenbergi egyetem könyvtárában maradjon.

A kultuszminiszter nem válaszolt a tiltakozó levélre. Ezt Gragger tette meg helyette, miután az egyház iratát a minisztériumból átküldték neki. Az előző dokumentumhoz hozzáfűzött, külön jelzet nélküli, március 9-én kelt levelében megjegyzi, azért ragadja magához a lehetőséget a válaszadásra, mert úgy látja, az evangélikus egyház rosszul van tájékoztatva. A Magyar Intézetnek nincs szándékában a könyvtárat kisajátítani, kizárólag kölcsönképpen helyezik át Berlinbe – a miniszteri rendeletnek megfelelően – a tudományos kutatáshoz szükséges könyveket és kéziratokat, melyek feldolgozása a könyvtár és a magyar tudományosság érdekeit egyaránt szolgálni fogja. Gragger megjegyzi, hogy a könyvtárigazgató mellett a levél egyik aláírója, maga Raffay Sándor püspök is utal egyik tanulmányában arra, hogy a könyvtár Halléban nem kap megfelelő figyelmet, noha feldolgozása kívánatos volna.¹⁶⁰ Miután a magyarországi illetékes körök jóváhagyták a berlini áthelyezést, Gragger reményét fejezi ki azzal kapcsolatosan, hogy az evangélikus egyháztól ezek után nem érkezik több tiltakozás.

Gragger válaszát nem tarthatta kielégítőnek az evangélikus egyház elnöksége, hiszen egy sajátos jogi helyzet állt fenn, melynek központi kérdését, a jogutódlást Gragger álláspontja nem érintette (bár nem is érinthette, mivel nem volt kompetens a kérdés megítélésében). Az egyház joggal sérelmezte, hogy tiltakozó levelére nem reagált a kultuszminiszter. Ezért a Magyarországi Evangélikus Egyház elnöksége július 16-án ismételten levelet intézett a kultuszminiszterhez.¹⁶¹ A Bányai Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület pecsétjével ellátott

---

¹⁶⁰ Gragger a következő munkára utal: Raffai Sándor: A hallei egyetemi könyvtárral kapcsolatos magyar könyvtár. In: Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1914. 54-59. A tanulmány Raffay teológiai tanár, evangélikus lelkész jelentése a hallei magyar könyvtár rendezési munkálataiban való közreműködéséről, amit a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Tanácsa elnökének megbízásából végzett. A könyvtár sorsa c. fejezetben megjegyzi: „...többször is megesett, hogy egyetlen magyar ifjú sem volt Wittenbergben s ilyenkor a könyvtár gazdátlanul hevert.” 55. Megállapítja, hogy jelenleg „a magyar könyvtár önállósága jóformán megszűnt”, és felhívja a figyelmet arra, hogy: „A könyvtár megmentése pedig mégis csak a legfőbb érdek és cél a mi szemünkben is.” 56.

¹⁶¹ BArch, R 4901/1439, UI 6832 Ekkorra a kultuszminiszteri poszton személyi csere történt, a funkciót C. H. Becker töltötte be. Első kultuszminiszteri működése rövid ideig tartott (1921. április 21-1921. november 7.), azonban a hallei könyvtár ügyében már ő hajtotta végre a rendeletet.

tiltakozó levélben megismétlik az előző kérelmükben leírtakat, s miután arra nem érkezett válasz, szükségesnek tartják, hogy kifejezzék újbóli tiltakozásukat. A Bibliotheca Hungarica a magyar evangélikus egyház tulajdona, rajta kívül senki nem jogosult a könyvtárt vagy annak egy részét máshova áthelyezni, még kölcsönképpen sem. Halléba az engedélyükkel került át azzal a kikötéssel, hogy ott külön gyűjteményként kezeljék. Ragaszkodnak ahhoz, hogy a könyvtár Halléban maradjon, s kérik az 1920. december 18-i kultuszminiszteri rendelet hatályon kívül helyezését. Ahhoz természetesen beleegyezésüket adnák, hogy a könyvtár egyes köteteit a Magyar Intézet kikölcsönözze.

A levéltári iratok között nem találtam miniszteri választ a magyarországi tiltakozásra. Nem gondolom, hogy a gondosan őrzött dokumentumok közül éppen ez hiányozna, az tűnik valószínűbbnek, hogy a Magyarországi Evangélikus Egyház tiltakozását a kultuszminiszter figyelmen kívül hagyta.

A Wittenbergi Professzori Collegium március 11-én fordult ismételten a kultuszminiszterhez:¹⁶² január 14-i levelükben foglaltaknak megfelelően fontolóra vették, hogy a tervezett intézkedés összehangolható-e az alapító akaratával. Ennek során arra a belátására jutottak, hogy noha az alapítványi könyvtár felett gyakorolt felügyeleti joguk alárendelődik a minisztérium főfelügyeleti jogának, azonban a könyvtár akár részleges elszállításához is, mivel az nem egyeztethető össze az alapító végrendeletének rendelkezéseivel, az államminisztérium engedélye szükséges.

A levéltári dokumentumok tanúsága szerint az utolsó tiltakozást a hallei teológiai kar dékánja (Der Dekan der theologischen Fakultät der vereinigten Friedrichs-Universität Halle-Wittenberg) nyújtotta be április 15-én.¹⁶³ A dékán a leghatározottabb tiltakozását fejezi ki a Magyar Könyvtár berlini áthelyezésével kapcsolatban. Arra hivatkozik, hogy mivel egy alapítványról van szó, senki nincs olyan jogkörrel felruházva, hogy annak rendelkezéseit önhatalmúlag felülírhasssa. Ragaszkodik mind a latin, mind pedig a magyar nyelvű rész Halléban maradásához. A könyvtár jelenlegi kisebb mértékű látogatottságát azzal magyarázza, hogy az itt tanuló magyarok többnyire németajkú erdélyi szászok voltak, ami azonban a határok módosítása következtében változni fog. Ismételten nagyobb mennyiségben fognak érkezni Magyarországról a teológus diákok, mert

---

¹⁶² BArch, R 4901/1439, UI 5810

¹⁶³ BArch, R 4901/1439, UI 6057

tudják, hogy itt magyar ösztöndíj-alapítványok és a régi magyar könyvtár várják őket.

Gragger április 18-án Halléba utazott, és személyesen is megtekintette a könyvtárt, hogy konkrétan kijelölje a könyveket, amelyekre igényt tartott, továbbá azért is, hogy tárgyalásokat folytasson az egyetemi könyvtár igazgatójával és a wittenbergi professzori kollégiummal. A látogatást a minisztérium, pontosabban, ahogy utal is rá, Werner Richter miniszteri tanácsos ösztönzésére tette. Útjáról Richternek beszámolót készített (1921. május 7.),¹⁶⁴ melyben kifejti, hogy a Berlinbe kért könyveket és kéziratokat a könyvtár VIII. főcsoportjának A és B alcsoportja tartalmazza, így kölcsönbe vételük nem okoz semmilyen technikai problémát, hiszen könnyen leválaszthatók a könyvtár többi részétől. Ezeken kívül az állományból szükségük lenne még további mintegy 150 kötetre és a kéziratokra. Ezekről listát készített, amit a könyvtár igazgatójának már el is küldött, hogy mielőbb sor kerülhessen ezek elkülönítésére. Az ephorustól pedig ígéretet kapott arra, hogy május 1-jéig döntést hoz a testület a könyvek esetleges átadásáról, és egy levélváltás során megállapodhatnak a kölcsönszerződés részleteiről.

Becker a már több mint egy éve húzódó ügyet le akarta zárni, ezért kultuszminiszteri hatalmánál fogva – a professzori testület tudta nélkül – utasította a hallei egyetem könyvtárigazgatóját, hogy a kívánt könyveket *fenntartás nélkül* küldesse Berlinbe. Erről a könyvtárigazgató tájékoztatta a testület tagjait, akik az eljárás ezen módját sérelmezve fogalmazták meg levelüket május 30-án Beckernek.¹⁶⁵ Beszámolnak arról, hogy időközben Gragger a minisztérium megbízásából tárgyalásokat folytatott velük, s levélváltásuk során (április 25., május 18.) megállapodtak az átadás feltételeiben. A miniszteri utasítás kiadásával egyidejűleg történt tehát a megegyezés. A professzori kollégium a Magyar Intézetben folyó kutatások fontosságára való tekintettel, a minisztérium intenciójának megfelelően hajlandó a kívánt anyag kölcsönadására, amennyiben annak időtartamát konkrétan be tudják határolni. Gragger megfogalmazása ugyanis, miszerint addig kívánja a könyveket Berlinben tartani, míg a hozzájuk kapcsolódó kutatások be nem fejeződnek, túl általános, és fennáll az esetleges végleges elszakadás veszélye. Elkészítették a kölcsönszerződés tervezetét, amit

---

¹⁶⁴ A dokumentum külön jelzés nélkül a BArch, R 4901/1439, UI 5409 sz. irathoz csatolva.

¹⁶⁵ BArch, R 4901/1439, UI 6405

Graggernek május 18-án, a hallei egyetem kurátorának május 21-én elküldtek, a kurátor pedig május 27-én továbbította a minisztériumba.¹⁶⁶ A kölcsönszerződés hat pontot tartalmaz. Az első pontban megjelöli a kölcsönadandó könyveket (magyar nyelven írt könyvek: VIII. főcsoport, kb. 150 kötet; szlovák nyelvű könyvek: VIII. B csoport, kb. 50 kötet; a többi csoportból mintegy 200 kötet az Intézet választása alapján). A második pont megszabja a kölcsönadás időkereteit, mégpedig öt évben határozza azt meg, hároméves hosszabbítási lehetőséggel. A harmadik pont előírja, hogy a Magyar Intézet szakszerű elhelyezést biztosítson a könyveknek, különálló egységként helyezze el, megtartva régi könyvtári jelzeteit. A negyedik pont kimondja, hogy a könyvek oda- és visszaszállításának költségeit a biztosítási tételekkel együtt a Magyar Intézet fedezi. Az ötödik pont feltételül szabja, hogy amennyiben Halléban egyes könyvekre igény mutatkozik, az Intézet haladéktalanul, saját költségén megküldi azokat. A hatodik pontban azt fogalmazza meg a testület, hogy nem kér ellenszolgáltatást a könyvekért, de azt elvárja, hogy Berlin tegyen kötelező ígéretet arra, hogy nem lép fel igénnyel a kölcsönvett könyvek tulajdonlására vonatkozóan.¹⁶⁷

---

¹⁶⁶ BArch, R 4901/1439, UI 6353

¹⁶⁷ Vö.: Entwurf eines Leihvertrages mit dem Ungarischen Institut in Berlin:

1. Das Kollegium der Wittenberger Professoren in Halle überläßt leihweise aus der ihm testamentarisch anvertrauten Ungarischen Stiftungsbibliothek dem Ungarischen Institut in Berlin folgende Bücher:
  - a) die (in ungarischer Sprache verfaßten) Bücher der Abteilung VIII (etwa 150 Bände),
  - b) die (in slovakischer Sprache verfaßten) Bücher der Abteilung VIII B (etwa 50 Bände),
  - c) aus den übrigen Abteilungen etwa 200 Bände Hungarica nach Wahl des Instituts.
2. Die Leihfrist beträgt vorläufig fünf Jahre. Erforderlichenfalls wird sie auf Antrag des Ungarischen Instituts um drei Jahre verlängert werden.
3. Das Ungarische Institut sorgt für sachgemäße Unterbringung der Bücher. Diese werden in den Räumen des Instituts getrennt von anderen aufgestellt und unter Beibehaltung der bisherigen Signierung besonders katalogisiert, damit bei der Rückgabe keine Schwierigkeiten entstehen.
4. Das Ungarische Institut übernimmt die Kosten des Transportes der Bücher nach Berlin und die Kosten des Rückgabetransportes nach Halle, einschließlich der Versicherungsgebühren.
5. Das Ungarisch Institut verpflichtet sich, einzelne Bücher, die in Halle gebraucht werden, sofort nach Halle zu senden und die Kosten der Hin- und Hersendung zu tragen. Das Nähere wird durch Vereinbarung des Ungarischen Instituts und der Hallischen Univ. Bibliothek, nötigenfalls durch den Ephorus des Stiftungskollegium geregelt.
6. Auf eine Gegenleistung, wie sie in Nr. 7. des Schreibens vom 25. April 1921 in Aussicht gestellt ist, legt das Stiftungskollegium keinen Wert und würde ihr nur unter der Bedingung zustimmen können, daß dem Kollegium die ausdrückliche und bindende Zusage gemacht wird, daß von Berlin aus auf solche Gegenleistung hin keinerlei Anspruch auf den Besitz der entliehenen Bücher erheben werden wird.

A kölcsönszerződés végleges változatát nem találtam meg, de valószínűleg a tervezethez nagyban hasonló vagy azzal megegyező szövegezésű lehetett. Erre utal Gragger kézzel írt levele az ephorushoz augusztus 16-án,¹⁶⁸ amely a szerződés szövegére való hivatkozásokat tartalmaz. Nyomatékosítja, hogy a miniszteri rendeletben foglaltaknak megfelelően a könyvek kölcsönadásról van szó, ezzel mintegy a hatodik pontban megfogalmazott aggályokat kívánja eloszlatni. A harmadik pontra utal az a kitétel, miszerint biztosítja az ephorust arról, hogy a könyveket különálló gyűjteményként kezeli Cassai-könyvtár (Cassaische Bücherei) néven, és megtartja a régi szignatúrákat. A második pontban meghatározott kölcsönzési idő azonban fejtörést okoz számára, mint írja, ezt megfontolás tárgyává teszi.

A könyvek és kéziratok Berlinbe szállítása az őszi szemeszter folyamán történt, és kissé el is húzódhatott, legalább is erre lehet következtetni abból a pár soros, kézzel írt levélből (1921. december, nap megjelölése nélkül),¹⁶⁹ melyben a miniszter Graggertől az iránt érdeklődik, hogy megérkeztek-e már Halléból a könyvek. A Kassai-féle könyvtár megszerzése Graggernek mindezek alapján – a tiltakozások és a súlyosan felvetődő jogi problémák ellenére, a porosz és a magyar kultuszminisztérium támogatásával, főképpen azonban Becker pártfogásának köszönhetően – meglepően rövid időn belül sikerült, hiszen az 1920 februárjában megfogalmazott kéréstől a könyvek 1921. decemberi megérkezéséig két év se telt el. Gragger a hallei anyag mintegy negyed részét kérte át Berlinbe, így az I-VI. csoportból 172 helyrajzi szám, a VIII. A. csoportból 643, a VIII. B. csoportból kb. 50 mű, vagyis összesen mintegy 865 nyomtatott, továbbá 105 kéziratos mű és 100 folyóirattári szám került a Magyar Intézet könyvtárába.

Sarkalatos kérdés volt azonban a könyvek kölcsönzésének időtartama. Gragger egyetértett a kölcsönszerződés szövegével, mindössze egyetlen pontot kifogásolt, nem tartotta valószínűnek ugyanis, hogy a könyvek és kéziratok feldolgozása öt (vagy némi hosszabbítással nyolc) év alatt befejeződhet. Kétélyének hangot is adott, azonban annak sehol nincs írott nyoma, hogy az öt (esetleg nyolc) évre tervezett kölcsönzési idő miképpen hosszabbodott meg oly jelentős mértékben, hogy végül is kilencvenkilenc évre szóló tartós kölcsönbe

---

¹⁶⁸ BArch, R 4901/1439, UI 6832

¹⁶⁹ BArch, R 4901/1439, UI 6912

kapta meg a könyveket a Magyar Intézet. Esetleg az is elképzelhető, hogy nem készült erről írásbeli dokumentum, és a hosszú kölcsön egy szóbeli megállapodás eredményeképpen valósult meg.

A hallei gyűjtemény katalogizálására Gragger Fitz Józsefet kérte fel. A könyvek új számozást kaptak, de megtartották az eredeti hallei szignatúrájukat is. A Halléban maradt egyházi rész feldolgozását és katalogizálását először Bucsay Mihály végezte el, amikor az 1938-ban a hallei egyetem hittudományi karán felállított magyar protestáns egyháztörténeti kutatóállomás (Forschungsstelle für Kirchenkunde Südosteuropas, besonders Ungarns an der Theologischen Fakultät der Martin Luther Universität Halle-Wittenberg) első vezetője lett. A kutatóállomás a hungarológia egyházi vonatkozását vizsgálta, és célul tűzte ki a Halléban maradt anyag gyarapítását is.¹⁷⁰

A Magyar Könyvtár (Ungarische Bibliothek) jelenleg a Humboldt Egyetem Idegennyelvű Filológiák Könyvtárának Finnugor részlegében található, különálló egységként kezelve, kulcsra zárt raktárhelyiségben felállítva, nehéz hozzáférési lehetőséggel.¹⁷¹ Legújabb katalógusa 2007-ben készült el: Simon-Szabó Ágnes (szerk.): *Hungarica-Sammlung aus Wittenberg und Halle an der Teilbibliothek Finno-Ugristik der Zweigbibliothek Fremdsprachlichen Philologien der Humboldt-Universität* [A halle-wittenbergi hungarika gyűjtemény a Humboldt Egyetem Idegennyelvű Filológiák Könyvtárának Finnugor részlegében], Berlin 2007.¹⁷² A katalógus elérhető az Interneten is, 88 oldalon, nyomtatható formában

---

¹⁷⁰ A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy Wittenbergben is maradtak könyvek, ezek katalógusát Asztalos Miklós készítette el. Ld.: Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetemi könyvtár Wittenbergben maradt részének régi magyar könyvállománya. In: Magyar Prot. Egyháztört. Adattár XII. (1928) 123-185.

¹⁷¹ 2009 augusztusában lehetőségem volt a könyvtár megtekintésére, szigorú biztonsági intézkedések közepette, személyesen Dr. Anja Otto, az egyetem Idegennyelvű Filológiák Könyvtára igazgatójának kíséretében. Az igazgatónő megerősített abban, hogy jó a feltételezésem, tudomása szerint sem készült írásbeli dokumentum a könyvek kilencvenkilenc évre szóló kölcsönzéséről, és a könyvtárral foglalkozó gazdag szakirodalomban sem található erre vonatkozó információ, a kilencvenkilenc év mindenütt csak tényadatként szerepel. A könyvtár igazgatónője arról is tájékoztatott, hogy Halle a kölcsönzési idő lejártá előtt folyamatosan szállítja vissza a kéziratokat, arra hivatkozva, hogy szükségük van rájuk. S valóban, a hallei Universitäts- und Landesbibliothek honlapján az Ungarische Bibliothek oldalon azt a tájékoztatást kapjuk, hogy a Magyar Könyvtár 110 kézírata idő előtt, 85 év elteltével visszakerült Halléba. (Vö: „Mit der vorzeitigen Rückgabe von 110 Handschriften der Ungarische Bibliothek, zu deren Bestand neben Handschriften auch Hungarica gehören, kam eine besonders wertvolle und umfangreiche Handschriftensammlung nach 85 Jahren an die Universitäts- und Landesbibliothek nach Halle zurück.”)

Vö.: http://bibliothek.uni-halle.de/sammlungen/sondersammlungen/ung_bibliothek/

¹⁷² Simon-Szabó Ágnes tud. segédmunkatárs SZTE Német Irodalomtud. Tanszék, 2007-ben a Humboldt Egyetem gyakornoka, Ungarische Bibliothek der Humboldt Universität zu Berlin, témavezető: Prof. Dr. Szajbély Mihály és Dr. Anja Otto.

tartalmazza mind a hallei, mind a berlini könyvtári jelzéseket.¹⁷³ A könyvtár többi része ma a Hallei Egyetemi és Tartományi Könyvtárban (Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Halle/Saale) található.

A Kassai-könyvtár megszerzésével Gragger a Magyar Intézet könyvtárát nemcsak rendkívül értékessé tette, külföldön egyedülálló hungarikagyűjteményt létrehozva, hanem ezzel a németföldi első magyar kultúrintézetet mintegy beolvasztotta Magyar Intézetébe, kétszáz éves kontinuitást biztosítva a Németország felé irányuló magyar törekvéseknek.

---

¹⁷³<http://www.ub.hu-berlin.de/ueber-uns/standorte/august-boeckh-haus/kataloge-vor-ort/hungarica-katalog> illetve: http://www.ub.hu-berlin.de/bibliothek/zweigbibliotheken/philologie/Halle_Verz.pdf
Érdemes még megjegyezni, hogy a könyvtár legértékesebb részéről, a kéziratokról külön katalógus is készült. Heinrich Reinhold kéziratok katalógusa (1911) később nyomtatásban is megjelent: Die Handschriftensammlung der Ungarischen Nationalbibliothek zu Halle. In: Zentralblatt für Bibliothekswesen. XXX. Jg. 11. Heft, Nov., Leipzig, 1913. Majd: Pálffy Miklós: Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek. Halle/Saale, 1965. (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale Bd. 4.)

5.2. Die Bibliotheca Nationis Hungariae in Halle¹³³

Der Erwerb der anderen alten ungarischen Bibliothek, der Kassai-Sammlung in Halle, war für das Ungarische Institut von großer Bedeutung, doch gelang dies Gragger 1921 erst nach hartem Kampf. In der Fachliteratur wird dieser Erfolg zwar als Tatsache berichtet, aber nicht auf die Methode und den Prozess des Erwerbs der Bibliothek eingegangen. Diese Lücke möchte ich in diesem Teil meiner Arbeit schließen, um ein klareres Bild von einer Situation zu vermitteln, die auch Fragen der Eigentumsverhältnisse aufwirft.

György Michaelis Kassai (Cassai, 1640–1725), ein im Komitat Barsm geborener protestantischer Exulant, Professor und Dekan der Universität Wittenberg, vermachte seine Privatbibliothek und sein gesamtes Vermögen den in Wittenberg studierenden ungarischen Studenten und gründete damit eine Bibliothek, die eine bedeutende Rolle in unserer nationalen Bildung spielte.

Lutherisch-kirchliche Intellektuelle wurden in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts in den lutherischen Zentren Deutschlands ausgebildet. Die meisten von ihnen hatten die 1502 gegründete konservative Universität Wittenberg besucht, während im nahe gelegenen pietistischen Halle die renommiertesten Prediger und Gelehrten der Zeit an der seit 1694 bestehenden Universität studiert hatten. Die Studenten in Ungarn bildeten eine intellektuelle Kolonie, die durch das Erbe Kassais geprägt und gestärkt wurde.

Wittenberg war bereits in den Jahrzehnten der Reformation der meistbesuchte ausländische Studienort für ungarische Studenten, die sich auf den Beruf des Predigers vorbereiteten. Die große Zahl der Studenten hatte das Bedürfnis, eine Organisation zu gründen, um sich zu vereinen, und so wurde 1555 der Coetus Ungarorum von Wittenberg gegründet. Innerhalb des Coetus arbeiteten die Studenten als intellektuell Interessierte zusammen und sammelten ihre eigene Bibliothek.¹³⁴ Wenn die Studenten ihr Studium beendeten, hinterließen sie ihre Bücher in der gemeinsamen Bibliothek, was einen ständigen Zuwachs der Sammlung bedeutete, aber sie kauften auch Bücher mit Spenden für den Coetus. Aus dem 17. Jahrhundert sind keine Aufzeichnungen über die Bibliothek erhalten, aber es ist wahrscheinlich, dass Kassai selbst als Student in Wittenberg (1675–1681) die gemeinsame ungarische Büchersammlung nutzte. Wir wissen aber nicht, ob der ungarische Coetus in Wittenberg im 17. Jahrhundert eine Büchersammlung hatte.

1725 gründete Kassai, auch mit Hilfe der Sammlung der Studentengemeinde, eine Bibliothek für die an der Universität Wittenberg studierenden ungarischen Studenten, als er – in Ermangelung von Erben – seinen gesamten Besitz und seine Bibliothek den Studenten vermachte und damit die erste ungarische Kultureinrichtung in Deutschland schuf. Sein Testament wurde in deutscher und später in lateinischer Sprache verfasst. Am 6. August 1725 machte er sein zweites und letztes und die endgültige lateinische Fassung des Testaments,¹³⁵ der beigefügte Katalog aber sie ist verloren gegangen, so dass nicht genau bekannt ist, wie viele Bände die Sammlung umfasste.

---

¹³³ [Übersetzung: Institut für Hochschulforschung Halle-Wittenberg (HoF) auf Basis einer Ersttranslation von DeepL (<https://www.deepl.com/translator>). Die Nummerierung der Fußnoten entspricht der im ungarischen Originaltext. Verwiesene Texte, die als Volltext-PDF auf www.uni-wittenberg.de zur Verfügung stehen, wurden mit klickbaren Verlinkungen unterlegt. Anmerkungen, die nicht im Originaltext enthalten sind, sind kursiv und in eckige Klammern gesetzt. Zur besseren Lesbarkeit wurde einige zusätzliche Absatzumbrüche eingefügt, die im ungarischen Originaltext nicht enthalten sind.]

¹³⁴ Für weitere Einzelheiten siehe Szabó Géza: [Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg, 1555-1613](#). Akademischer Verlag, Halle (Saale), 1941. (Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum. Hrsg. von Michael Bucsay, Bd. II.). Szabó berichtet über die Gründung, Organisation, das materielle und geistige Leben des Coetus zwischen 1555 und 1613 auf der Grundlage des erhaltenen Originalregisters (das den Zustand der Bibliothek im Jahr 1588 enthält). Die Bibliothek des Coetus ist das Thema eines eigenen Kapitels *Die gemeinsame Bibliothek*.

¹³⁵ Vgl. Fitz József: [Georg Michaelis und seine Bibliothek](#), in: Aus der Forschungsarbeit der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin. Berlin, Walter de Gruyter, 1927.

Nach Kassais Tod im Jahr 1725 wurde die Bibliothek, die reich an protestantischen Schätzen war, zum Zentrum des intellektuellen Lebens der Studenten aus Ungarn. Die Bibliothek wurde nicht nur von den in Wittenberg studierenden Studenten genutzt, sondern brachte auch die Studenten von Halle und anderen nahe gelegenen Universitäten zusammen. Da Kassai den Studenten auch sein Haus vermacht hatte, wurden die Bücher hier von den beiden Wächtern der Bibliothek, den Kustoden, betreut, die ebenfalls im Haus wohnten. Die Sammlung wurde dann in geordneter Weise weiter ausgebaut. Die wertvollste Erwerbung war die Handschriftensammlung des früh verstorbenen Literaturhistorikers Mihály Rotarides, die 1755 erworben und in die Sammlung der Bibliothek aufgenommen wurde.

Zu dieser Zeit wurde die Bibliothek von Ádám Látsny, dem damaligen Bibliothekar, katalogisiert.¹³⁶ Der Titel seines Manuskripts (Quart. lat. 16) von 166 beschriebenen Seiten im Manuskriptarchiv des Ungarischen Nationalmuseums: *Catalogus librorum, dissertationum et manuscriptorum variorum ad rem Hungaricam praecipue facientium ex bibliotheca, quae Vitebergae est Hungarorum congestus ab Adamo Látsny Turotzensi. Vitebergae Saxonum der Nov XV A. B. S. MDCCLV*. Ein Eintrag auf der letzten Seite des Manuskripts (*Descriptum ex exemplari bibliothecae Saghienensis multis erroribus referto per exactoris scribam Harkamp ... 2-a Jan. 1785.*) zeigt jedoch, dass es sich um eine Abschrift handelt, die dreißig Jahre später angefertigt wurde; das Original ist wahrscheinlich verloren gegangen.¹³⁷ Der Katalog unterteilt, wie der Titel schon sagt, das Bibliotheksmaterial. Die erste Einheit sammelt gedruckte Werke, die zweite die gedruckten Abhandlungen der Wittenberger Studenten und die dritte die Manuskripte, die Studenten aus dem Nachlass von Rotarides erworben haben. Der Handschriftenkatalog enthält etwa 1.330 bibliographische Einträge.

Ende des 18. Jahrhunderts umfasste die Sammlung einschließlich der Manuskripte fast zweitausend Bände, obwohl die Bücher nicht immer ordnungsgemäß aufbewahrt und verwaltet wurden.¹³⁸ Studenten verpfändeten sie manchmal oder machten aus den Manuskriptseiten Fidibusse, aber auch der Siebenjährige Krieg fügte der Sammlung Schaden zu. Über die Zustände am Ende des 18. Jahrhunderts berichtet József Rozgonyi¹³⁹ aufgrund seiner persönlichen Erfahrungen in der Wiener ungarischsprachigen Zeitschrift *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (Krieg und andere bemerkenswerte Geschichten) vom 6. Juli 1790 (Wittenberger Ungarische Bibliothek), aus der hervorgeht, dass die Bibliothek trotz der Verluste über eine so bedeutende Sammlung verfügte, dass Rozgonyi bei seinen Besuchen ausländischer Akademien nichts finden konnte, was reicher war als sie.¹⁴⁰

Fast hundert Jahre lang war die Bibliothek an ihrem Gründungsort, bis zu den Napoleonischen Kriegen, als Wittenberg nach der Angliederung an Preußen aufhörte zu existieren und 1817 mit der Universität

---

¹³⁶ Ádám Látsny (?–1796), gebürtig aus dem Komitat Turóc, studierte in Wittenberg, war dann Lehrer und Pfarrer in Nepal.

¹³⁷ Der vollständige Text des Manuskripts wurde 2005 veröffentlicht in: Ildikó Gábor (Hg.), *Bibliotheca Nationis Hungariae. Die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek von Sachsen-Anhalt in Halle. Der Katalog aus dem Jahr 1755. Textausgabe des Manuskripts der Széchényi Nationalbibliothek Budapest. Mit Beiträgen von István Monok und Dorothea Sommer*, Hildesheim 2005.

¹³⁸ Vgl. Mihály Bucsay: [Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban. Altungarische Bücher der Ungarischen Nationalbibliothek in Halle a. d. Saale](#) (Die Bibliothek des mitteleuropäischen Protestantismus. Hrsg. Mihály Bucsay), Budapest, 1941.

¹³⁹ József Rozgonyi (1756–1823), Professor für Philosophie, 1783–84 Bibliothekar an der Hochschule von Sárospatak.

¹⁴⁰ Rozgonyi: „Als ich auf dem Weg nach Berlin die Nachricht von der ungarischen Bibliothek in Wittenberg hörte, machte ich einen Umweg von einigen Kilometern, um sie zu sehen, und verbrachte auch zwei Wochen darin. Ich bin zu einem gewissen Grad aus der realen Welt getreten. Ein ungarischer Sohn namens Mihály Kassai (der in Wittenberg zu den Gelehrten zählte) vermachte diese Bibliothek den dort studierenden Ungarn und versorgte auch 25 studierende Ungarn mit Geld für ihren Lebensunterhalt (Stipendium). Die Bibliothek besteht hauptsächlich aus alten Büchern der Theologie und der ungarischen Geschichte. Für die Sammlung der Bücher, die dem Ungarischen und ungarischen Land gehören, gebührt sowohl Herrn Kassai als auch den ungarischen Verwaltern der Bibliothek großer Dank. Ich habe in den wenigen Jahren, die ich unterwegs bin, viele Orte besucht: aber ich kann sagen, dass ich keine reichere Sammlung gesehen habe als diese.“ Erstmals zitiert in György Kókay, *Bibliothekserfahrungen der Auslandsungarn am Ende des 18. Jahrhunderts*. In: *Magyar Könyvszemle* Vol. 78 No. 2–3, April-September 1962, 197–203.

Halle zusammengelegt wurde. Im Jahr 1823 wurde die Ungarische Bibliothek in die Bibliothek der Friedrichs-Universität Halle-Wittenberg in Halle überführt, wodurch sich deren Bestand um etwa ein Viertel vergrößerte. Die formale Verwahrung der Bibliothek – obwohl es bis 1890 immer einen ungarischen studentischen Betreuer gab – bedeutete, dass es keinen direkten und täglichen Kontakt mehr zwischen den Studenten und der Bibliothek gab. Neben der Bibliothek wurden auch die ungarischen Stipendien nach Halle verlegt, das Kubiny- (1711), das Cassai- (1724 [Anm.: korrekt: 1725]) und das Temlin-Stipendium (1749), die Stiftungen von Patrioten waren, die vor religiöser Verfolgung geflohen waren. Der Cassai-Fonds stand unter der direkten Aufsicht eines Kollegiums der Professoren der Wittenberger Stiftungen. In einem Dekret von 1831 wurden die Stipendien unter dem Namen „Ungarische Stipendien“ zusammengefasst, und die Empfänger erhielten 300–500 Mark pro Jahr.¹⁴¹

Auf dem alten Siegel der Bibliothek in Wittenberg tragen die Bücher die Bezeichnung *Bibliotheca Nationis Hungaricae*, auf dem neueren Siegel in Halle die Bezeichnung *Bibliotheca Hungarica Halensis*. Ab 1890 verwaltete die Universitätsbibliothek die Sammlung als eigenständige Sammlung (*Ungarische Bibliothek*) und begann über mehrere Jahrzehnte hinweg mit der Katalogisierung und Beschreibung der Bücher und Handschriften. Die Arbeit wurde von dem Bibliothekar Heinrich Reinhold auf der Grundlage des Handschriftenkatalogs von Gáspár Schulek von 1813 und der Studentenbibliothekare Torkos und Raphanides von 1860–61 begonnen.¹⁴² Heinrich Reinhold katalogisierte die Handschriften und den Großteil der Bücher zwischen 1900 und 1914. Sein Katalog wurde nie veröffentlicht, seine Arbeit konnte wegen seines Wechsels nach Marburg nicht vollendet werden, aber seine Zusammenstellung nach Katalognummern ist heute noch gültig [Anm.: *Zumindest der Handschriftenkatalog wurde, wie unten auch noch erwähnt wird, veröffentlicht. Siehe Heinrich Reinhold: [Die Handschriftensammlung der Ungarischen Nationalbibliothek zu Halle](#). In: Zentralblatt für Bibliothekswesen. 11. Ausgabe, Nov., Leipzig, 1913*]. Sein alphabetischer Katalog wurde in den allgemeinen Katalog der Universitätsbibliothek in Halle integriert, und es wurde kein spezieller Katalog der Bestände erstellt, was die Benutzung der Bibliothek sehr erschwerte.

Seit der Vereinigung der Universitäten schrieben sich in der ersten Hälfte des Jahrhunderts 161 Studenten in Halle ein, in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts 185 und bis zum Ersten Weltkrieg über 200.¹⁴³ Während des Krieges kamen keine ungarischen Studenten nach Halle, und auch danach wurden sie nicht von theologischen oder humanistischen Studien angezogen, sondern hauptsächlich von landwirtschaftlichen Studien. Die Neankömmlinge nutzten ihre Bibliothek jedoch nicht mehr, und die wertvollen Bände gerieten langsam in Vergessenheit.

Schon vor Gragger hatte es Versuche gegeben, die Bibliothek zu erwerben und „den im Ausland vergrabenen, schwer zugänglichen und verfallenden alten ungarischen Bücherschatz vor der endgültigen Zerstörung zu retten und im ersten Kulturinstitut des Landes für jedermann zugänglich zu machen“.¹⁴⁴

---

¹⁴¹ Zu den Details der Stipendien siehe [Die Wittenberger Benefizien, Rede anlässlich der 100-Jahr-Feier der Vereinigung der Universitäten Wittenberg und Halle](#). Gehalten am 2. Juni 1917 vom Ephorus des Wittenberger Professoren-Kollegiums, Carl Robert. Reden der Universität Halle 5. Halle (Saale), 1917.

¹⁴² Der nachlässige, nicht spezialisierte Katalog von Torkos und Raphanides unterteilt die Bücher und Handschriften in acht Hauptfachgruppen und Untergruppen innerhalb jeder Gruppe. I. Theologie (A. Erläuterung der Heiligen Schrift, B. Historische Theologie, C. Systematische Theologie, D. Praktische Theologie); II. Geschichte; III. Sprachwissenschaft und Literatur (A. Sprachwissenschaft, B. Literatur); IV. Naturgeschichte; VI. Verschiedene Werke (Kolligate); VII. Manuskripte; VIII. Werke in den Landessprachen (A. Ungarisch, B. Slawisch). Auf der Grundlage dieser Klassifizierung wählte Gragger die Bücher aus, die nach Berlin geschickt werden sollten.

¹⁴³ Vgl.: Ralf-Torsten Speler: „His conveniebant cives Pannonae“: Akademische Beziehungen zwischen Ungarn und den Universitäten Wittenberg und Halle von der Gründungszeit bis zur Gegenwart auf der Grundlage von Universitätsakten, 35. [Anm.: in: Thomas Bremer (Hg.), *Grenzen überschreiten. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft*, Verlag Janos Stekovics, Halle an der Saale 2000, S. 29–42]

¹⁴⁴ Kálmán Révész: [A hallei magyar könyvtár](#) [Die ungarische Bibliothek in Halle]. In: Magyar könyvszemle, Bd. XI, 1886, 260. In dem Artikel berichtet Kálmán Révész (1860–1931), ein ref. Bischof und Kirchenhistoriker, über seinen Besuch in Halle im Jahr 1886, bei dem er Gelegenheit hatte, die Bibliotheca Hungarica zu besuchen. Er macht auf die dortigen

Nach erfolglosen Anfängen waren Graggers Bemühungen von Erfolg gekrönt, trotz der ausdrücklichen Proteste der Universität Halle, des Wittenberger Professorenkollegs, der Ungarischen Gesellschaft zu Halle und der Evangelischen Kirche in Ungarn. Die Unterlagen zum Erwerb der Bibliothek können im Bundesarchiv in Berlin eingesehen werden.

Gragger arbeitete unermüdlich an der Verbesserung seiner Bibliothek. Schon bald interessierte er sich für das alte ungarische Material in Halle, das seiner Meinung nach am besten in Berlin, im Ungarischen Institut, untergebracht werden sollte, um es in die Arbeit der Ungarnstudien einzubeziehen. Als ersten Schritt in diese Richtung reichte er am 26. Februar 1920 eine Petition an das Kultusministerium ein.¹⁴⁵ Sie bezieht sich auf einen Erlass des Kultusministeriums, der vorsieht, dass die Forschung über bestimmte fremde Kulturen zentralisiert und an eine Universität angebunden werden soll.

Da die Ungarnforschung am Ungarischen Institut der Universität Berlin durchgeführt wird, sollte das gesamte wissenschaftliche Material über Ungarn in den Dienst der dortigen Arbeit gestellt werden. Die Ungarische Bibliothek in der Bibliothek der Universität Halle-Wittenberg liege ungenutzt brach, da die ungarischen Theologiestudenten seit der Gründung der Theologischen Fakultäten in Sopron und Debrecen nicht mehr in Halle studierten. Mit dem Ministerialerlass vom 25. November 1890 habe sozusagen die Autonomie der Bibliothek geendet, sie wurde der Universitätsbibliothek angegliedert, und von da an wäre ihre Betreuung nur noch durch den Universitätsbibliothekar gewährleistet worden, und die im Stiftererlass vorgesehene separate Unterbringung sei nicht gewährleistet. Wissenschaftliche Forschungen oder die Veröffentlichung des Bibliothekskatalogs seien nicht vorgesehen. Er zitiert Reinhold mit der Aussage, dass seit seinem Weggang niemand die Katalogisierung der Bibliothek fortgeführt habe und die Bibliothek nicht betreut werde. Gragger hält es für unverständlich, dass die Ungarische Bibliothek in Halle, die für die Universität Berlin und das Institut von großer Bedeutung ist, als totes Material existiert, während die Universitätsinstitute größte Schwierigkeiten haben, ihre Bibliotheken zu entwickeln.

Aus all diesen Gründen bittet er das Ministerium, sich dafür einzusetzen, dass die nicht mehr satzungsgemäß arbeitende Ungarische Bibliothek nach Berlin verlegt wird. Da mit der Bibliothek auch Stipendienstiftungen verbunden sind, bittet er auch um deren Verlegung, damit sie an ungarische Studenten vergeben werden können, die im Rahmen der Stiftung wissenschaftliche Arbeiten durchführen. Der sechseinhalbseitige Anhang zum Antrag ist in drei Abschnitte gegliedert, wobei der erste die Ursprünge der Bibliothek beschreibt, der zweite die Geschichte der Bibliothek durch die Stürme der Zeit und der dritte die Bestände der Bibliothek und die Stipendien. Hier stellt er fest, dass der wertvollste Teil die zum Teil nicht mehr existierende Handschriftensammlung ist, die derzeit 2.564 Objekte in 109 Bänden umfasst. Die Bibliothek besteht aus etwa 4.000 Bänden, von denen die Hälfte aus dem Nachlass Kassais stammt, der Rest sind spätere Erwerbungen. Der aktuelle Wert der Stipendien wird auf 70.000 Mark geschätzt.

Zustände aufmerksam, insbesondere auf die fehlende Kontrolle, die notwendig wäre, da „die Bibliothek viele der kostbaren Handschriften, die sich laut Katalog zu Beginn des Jahrhunderts zweifellos dort befanden, nicht mehr enthält“. Er fordert daher – da die Bibliothek seiner Meinung nach Eigentum der Ungarischen Evangelischen Kirche ist –, dass „die zuständigen Kreise ... sich bemühen sollten, dafür zu sorgen, dass die wertvolleren Bücher und Manuskripte, die sich dort befinden und verschiedenen Zufällen ausgesetzt sind, so schnell wie möglich ins Land zurückgebracht und an einem sicheren und leicht zugänglichen Ort untergebracht werden, zum Beispiel in der Bibliothek des Nationalmuseums.“ Ibid.: 268. Der redaktionelle Kommentar zu dem Artikel fasst die bisherigen Entwicklungen in dieser Angelegenheit detailliert zusammen. Er beschreibt unter anderem, dass die Universalistische Kirche der Evangelisch-Lutherischen Kirche auf ihrer Sitzung vom 18. bis 20. Oktober 1882 in Budapest vorschlug, bei der Universität Halle eine Petition für die Abtretung der Bibliotheca Hungarica an die Universalistische Lutherische Kirche einzureichen. Die Petition vom 28. Februar 1883 wurde vom Akademischen Senat in Halle entschieden abgelehnt. Er lehnte auch den Antrag von Kálmán Révész zur Rettung der Bibliothek mit der Begründung, dass „die ungarische Bibliothek in Halle das Eigentum einer protestantischen Stiftung ist, auf die nur ungarische Protestanten (und nicht das Nationalmuseum) Anspruch erheben können“, ab. Ebd. 261.

¹⁴⁵ BArch, R 4901/1439, UI 5506

Das Kultusministerium reagierte innerhalb eines Monats auf Graggers Anfrage. Am 15. März 1920 richtete es ein Schreiben an den ihm unterstellten Beirat für Bibliotheksangelegenheiten.¹⁴⁶ Da der Beirat für die Abgabe von Stellungnahmen und Vorschlägen in Bibliotheksangelegenheiten zuständig ist, bittet es um eine Stellungnahme in dieser Angelegenheit, da sie für das Ungarische Institut von großer Bedeutung sei, und erinnert an die Notwendigkeit, die Forschung zur ungarischen Kultur an einem Ort zu konzentrieren. Das Dokument wurde von Becker in seiner Eigenschaft als stellvertretender Staatssekretär unterzeichnet.

Der Beirat antwortete auf die Niederschrift des Ministeriums am 3. Juli, nachdem er sich mit der Bibliothek der Universität Halle-Wittenberg in Verbindung gesetzt und eine sechseinhalbseitige Stellungnahme des Bibliotheksdirektors Karl Gerhard vom 18. Juni beigefügt hatte.¹⁴⁷ Gerhard vertritt die Auffassung, dass der Ausgangspunkt in diesem Fall nicht darin besteht, ob die ungarische Bibliothek in Halle oder Berlin nützlicher ist, sondern es eine rein rechtliche Frage sei. Zu prüfen sei, ob die Verlegung im Lichte des Stifterwillens überhaupt zulässig ist. Laut der Urkunde über den Zusammenschluss der Universitäten Wittenberg und Halle (12. April 1817 § 6.) ist die testamentarische Grundlage des Universitätswillens dieselbe wie die der ursprünglichen Satzung der Universität Wittenberg. Halle sorgt auch für die Wittenberger Bibliotheken. Das Cassai-Stipendium,¹⁴⁸ dessen Zinsen den ungarischen Studenten zugute kamen, ging testamentarisch in den Besitz der Universität Wittenberg über. Nach der Vereinigung der Universität wurden das Cassai-Stipendium und die anderen Wittenberger Stipendien unter der Aufsicht eines aus sechs Professoren bestehenden Gremiums (Das Collegium der Wittenberger Professoren) nach Halle verlegt, wie in der Einigungsurkunde vorgesehen (§ 10).

Zur Bibliothek stellt er fest, dass sie in einem separaten Raum untergebracht war, obwohl sie häufig verlegt wurde. Sie wurde von ungarischen studentischen Bibliothekaren betreut, die sich oft abwechselten und von denen einige sehr nachlässig waren und unter deren Aufsicht viele Bände verloren gingen. Auf dieser Grundlage wurde im Einvernehmen mit dem Professorenkollegium beschlossen, dass die Bibliothek (mit Wirkung vom 15. Februar 1891) in die Räumlichkeiten der Universitätsbibliothek verlegt und von einem Universitätsbibliothekar beaufsichtigt werden sollte. Diese Maßnahme hob natürlich nicht die Autonomie der Bibliothek auf. Sie ist in einem separaten Raum im Magazinbereich der Universitätsbibliothek untergebracht und verfügt über einen eigenen Katalog. Reinholds Meinung sei einseitig, obwohl es stimme, dass die Bibliothek in einigen Semestern nicht benutzt wurde, weil es keine ungarischen Studenten gab, aber das hatte politische und kriegsbedingte Gründe. Seit dem Friedensvertrag gibt es wieder ungarische Studenten, in diesem Semester 22, die die Bibliothek nutzen, so dass keine Rede davon sein könne, dass der Bestand zum toten Material geworden sei.

Der Wert der Bibliothek werde überschätzt. Es gibt nur wenige ungarische oder auf Ungarn bezogene Bücher, und zwei Drittel der Sammlung besteht aus deutsch- und lateinsprachigen Werken, vor allem zur Theologie, die nicht zu den Forschungsgebieten des Ungarischen Instituts gehören. Nur 7 der 21 Bände der wertvollen Rotariden-Handschriften wurden nach Halle transferiert, der Rest ging durch die Nachlässigkeit ungarischer Studenten verloren, die zuvor die Bibliothek verwaltet hatten. Da es sich um Vermögenswerte handele, die nach dem Willen des Stifters der Universität gehörten, wird der Antrag von Professor Gragger abgelehnt.

Der Bibliotheksbeirat beantwortete das Ersuchen des Ministeriums im Lichte von Gerhards Stellungnahme am 3. Juli mit einem ablehnenden Bescheid. Der Vorsitzende des Rates, Adolf von Harnack, zitiert und interpretiert die einschlägigen Paragraphen des Bürgerlichen Gesetzbuches und stellt fest, dass die Rechtsstellung der Wittenberger Stiftungen nach der Vereinigung der Universität Halle darin besteht, dass sie rechtlich auf Halle übertragen wurden. Ausschlussgründe wie eine Gefährdung des Gemeinwohls oder die Nichterfüllung des Stiftungszwecks lägen nicht vor, so dass er keine rechtliche

---

¹⁴⁶ BArch, R 4901/1439, UI 5506

¹⁴⁷ BArch, R 4901/1439, UI 7648 (Das Dokument trägt auch einen handschriftlichen Vermerk UI 6713)

¹⁴⁸ Der Name Kassai erscheint in den deutschen Quellen überall in der lateinischen Form des Namens (Cassai). Diese Variante wird in den Quellen verwendet.

Möglichkeit sehe, dem Antrag von Gragger zu entsprechen. Die Bibliothek wäre für die ungarischen Studenten in Berlin ebenso nützlich wie für die Studenten in Halle, wo im vergangenen Wintersemester 33 Studenten studierten, während es in Berlin nur 22 waren. Ein Viertel des Bibliotheksbestandes, etwa 1.000 Bände, seien in ungarischer Sprache oder mit Bezug zu Ungarn, und viele Manuskripte befassten sich mit der Geschichte des Landes, so dass diese Abteilung für das Ungarische Institut sicherlich von großem Nutzen sein würde. Das Institut wurde jedoch nicht in erster Linie für ungarische Studenten gegründet, sondern um deutschen Forschern und Interessierten die Möglichkeit zu geben, sich eingehend mit der ungarischen Kultur zu beschäftigen. In Cassais Testament heiße es dagegen eindeutig, dass seine Stiftung ungarischen Studenten zugute kommen sollte.

Gragger erhielt beide Stellungnahmen. Da er es für wichtig hielt, den Bibliotheksbeirat für die Angelegenheit zu gewinnen, reagierte er am 18. Oktober 1920.¹⁴⁹ Er schildert die ihm am 4. Oktober übermittelte Stellungnahme des ungarischen Kultusministeriums, wonach dieses angesichts der gegenwärtigen Mittelknappheit für ungarische Studenten, der Geldentwertung und der Schwierigkeiten bei der Beschaffung von Büchern die Verwirklichung einer Konzentration der für ungarische Studenten bereitgestellten Mittel an einem Ort begrüßen würde, was in der gegenwärtigen zersplitterten Situation eine zweckmäßigere Lösung darstellen würde. Er verweist auch auf das Schreiben des preußischen Kultusministeriums an den Rat vom 15. März, in dem die ministerielle EntschlieÙung erklärt wird, dass sie es für notwendig hält, die ungarischen Kulturstudien in Preußen an einem einzigen Ort zu konzentrieren, dem gut ausgestatteten Ungarischen Institut. Er fügt seine eigene Meinung hinzu und stellt fest, dass es sich hierbei nicht um eine Frage des Rechts, sondern um eine Frage der Praktikabilität handelt.

In dem heutigen schwierigen wissenschaftlichen Klima sollte der Grundsatz der bestmöglichen Nutzung der vorhandenen Mittel angewandt werden. Es wäre sowohl im Interesse des Ungarischen Instituts als auch der in Berlin studierenden ungarischen Studenten (die, um genau zu sein, nach Gerhards Angaben in Halle 22 und in Berlin im gleichen Zeitraum 100 waren, während weitere 500 nicht aufgenommen werden konnten), wenn das Material aus Halle nach Berlin verlagert würde, wo die im Testament von Cassai vorgesehene Überwachung des Materials ordnungsgemäß durchgeführt werden könnte. Er fügt dem Schreiben auch die Stellungnahme des Vereins ungarischer Studenten in Berlin bei, der seine 1842 gegründete Bibliothek bereits dem Institut vermacht hat und ihn nun in der Frage des Erwerbs des Materials aus Halle unterstützt.

Der Verein sandte am 4. August ein von 38 Studenten unterzeichnetes Unterstützungsschreiben an Gragger. Darin weisen sie darauf hin, dass das Ungarische Institut daran arbeite, eine Bibliothek aufzubauen, die alle Epochen des ungarischen Geisteslebens abdecke. Das 19. und 20. Jahrhundert seien in dieser Hinsicht gut vertreten, während es zu den vergangenen Jahrhunderten erhebliche Lücken gebe. Die Cassai-Bibliothek, die Material aus dem 17. und 18. Jahrhundert enthält, könnte diese Lücke füllen. Nach ihren Angaben sei die Bibliothek in den letzten Jahrzehnten nicht mehr genutzt worden und ihre Entwicklung ist ins Stocken geraten. Sie sei an einem unwürdigen Ort in den Lagerräumen der Universitätsbibliothek untergebracht und für die Studenten schlecht zugänglich. Die Absicht des Stifters war es, seine Bibliothek in der Stadt anzusiedeln, die das Zentrum der ungarischen Studenten war, die auf deutschem Boden studierten. Diese Stadt war damals Wittenberg, dann Halle und ist heute Berlin, so dass mit dem Umzug der Bibliothek nach Berlin die Intentionen von Cassais Testament erfüllt würden, nicht wörtlich, aber in einer Weise, die den Geist des Testaments einfange. Der Verein habe dem Ungarischen Institut bereits seine wertvolle Büchersammlung aus dem 19. Jahrhundert geschenkt, die eine Art organische Fortsetzung des ungarischen Materials in Halle bilden könnte, wenn die beiden Sammlungen im Institut vereinigt werden könnten. Aus all diesen Gründen fordern sie die Verlegung des Materials von Halle nach Berlin, einschließlich der Stipendien, die das Ungarische Institut am besten verteilen kann.

---

¹⁴⁹ BArch, R 4901/1439, UI 7648

Das Collegium der Wittenberger Professoren in Halle erfuhr erst im Herbst von dem Antrag, als es vom Rektor und dem Akademischen Senat informiert wurde. Am 30. November wurden sowohl dem Ministerium als auch dem Bibliotheksrat Positionspapiere zur Klärung der Rechtslage übermittelt.¹⁵⁰ Sie weisen darauf hin, dass im Falle der umstrittenen Bibliothek, wie auch bei allen anderen Wittenberger Stiftungen, nur das Professorenkollegium per Gesetz zur Verhandlungsführung befugt ist. Ein entsprechendes königliches Dekret wurde am 2. Mai 1818 erlassen. Die allgemeine Aufsicht über die Bibliothek wurde durch Beschluss des Statuts vom 17. Oktober 1831 (§ 12b) dem Ephorus übertragen. Die Bezeichnung „Ungarische Bibliothek“ wird als völlig irreführend angesehen, da sie nicht auf die Universität Halle-Wittenberg als rechtmäßige Eigentümerin hinweist.

Es sei falsch, die ungarischen Stiftungsstipendien als zur Bibliothek gehörig zu betrachten, im Gegenteil: Cassai gründete seine Stiftung für die in Wittenberg studierenden ungarischen Studenten, zu der auch eine Bibliothek gehört. Die drei ungarischen Stiftungsstipendien, die 1831 zusammengelegt wurden, seien von der Bibliothek unabhängig. Die ungarischen Stipendien waren Teil der Wittenberger Stipendien, könnten nicht ohne Rechtsverletzung aus diesen herausgelöst werden und dürften von keiner anderen Universität als der Nachfolgeuniversität Halle-Wittenberg vergeben werden. Gleiches gelte für die Bibliothek, so dass deren Übertragung einen schwerwiegenden Verstoß gegen den Willen des Stifters darstellen würde. Das Dokument wurde von Robert Ephorus sowie den Professoren Kattenbusch, Langheineken, Roux, Wangerin und Strauch unterzeichnet.

Trotz aller Proteste und der geklärten Rechtslage erließ Kultusminister Konrad Haenisch am 18. Dezember 1920 einen Ministerialerlass,¹⁵¹ dessen Text dem Direktor der Universitätsbibliothek, dem Rektor der Universität und dem Universitätsrat in Halle sowie dem Direktor des Ungarischen Instituts und dem Bibliotheksrat in Berlin schriftlich zugestellt wurde. In seiner Würdigung des Ungarischen Instituts der Universität Berlin hebt er hervor, dass sich das Institut in der kurzen Zeit seines Bestehens zu einem Zentrum der Forschung über die ungarische Kultur und zu einem vorbildlichen Institut für die Erforschung des Auslands entwickelt habe. Seine Weiterentwicklung sei sowohl aus politischer als auch aus kulturpolitischer Sicht eine Priorität.

Da aus dem Bericht des Bibliotheksleiters hervorgehe, dass die Bibliothek seit mehreren Semestern nur wenig genutzt wird, und da in Halle vor allem künftige Landwirte studieren, die durch die vorübergehende Verlegung der Bibliothek nicht beeinträchtigt werden, müsse eine Möglichkeit gefunden werden, die ungarischen Materialien im Ungarischen Institut zu konzentrieren, ohne den Willen zu verletzen, wobei die Rechte von Halle gewahrt bleiben müssen, damit das Institut seine äußerst wichtigen Aufgaben erfüllen kann. Zu diesem Zweck ordnet der Minister an, dass alle Materialien, die in ungarischer Sprache verfasst sind oder sich auf ungarische Verhältnisse beziehen und die nicht die Verwaltung der Bibliothek betreffen, vorübergehend leihweise an das Ungarische Institut abgegeben werden. Er bittet um Auskunft über Anzahl und Wert der Bücher und bietet an, Halle in einer noch zu bestimmenden Form zu entschädigen.

Halle reagierte schnell auf den Erlass. In einem handschriftlichen Brief¹⁵² vom 14. Januar 1921 brachte Carl Robert, der Ephorus des Wittenberger Professoriums, seine Beschwerde darüber zum Ausdruck, dass der Kultusminister ihr Informationsschreiben vom 30. November an den Bibliotheksrat bei seiner Entscheidung nicht berücksichtigt habe. Darin machten sie deutlich, dass die Aufsicht über die Bibliothek in den Händen des Kollegiums liege, und baten darum, weitere Verhandlungen ausschließlich mit ihnen zu führen. Sie müssen prüfen, ob die vorgeschlagene Maßnahme mit den Bestimmungen des Testaments vereinbar ist. In der Zwischenzeit beantragen sie eine Aussetzung der Umsetzung des Dekrets.

---

¹⁵⁰ BArch, R 4901/1439, UI 8158

¹⁵¹ BArch, R 4901/1439, UI 7648

¹⁵² BArch, R 4901/1439, UI 5203

Die Universitätsbibliothek schickte am 15. Januar 1921 ihren Bericht über die angeforderten Bücher.¹⁵³ Der aus dem Bestand der Bibliothek auszuleihende Teil besteht aus 1.531 Bänden, die in ungarischer Sprache verfasst sind, aber keine geschlossene Einheit bilden, sondern den Eindruck einer zufällig zusammengestellten Sammlung erwecken. Ihr Wert wird nach den aktuellen Buchpreisen auf 8 bis 10.000 Mark geschätzt. Die Einbände seien bis auf wenige Ausnahmen in gutem Zustand. Zum Thema Entschädigung bringt der Bericht die Bitte vor, dass es im Interesse der Universitätsbibliothek wäre und auch der Ablehnung des Professorenkollegs Abhilfe schaffen würde, wenn der Minister die Bibliothek in den Kreis der vom Ministerium geförderten Einrichtungen aufnehmen würde.

Die Antwort des Ministers erfolgte am 25. Januar und bezog sich auf das Schreiben vom 30. November.¹⁵⁴ Die Antwort enthält eine Wiederholung des Erlasses des Ministers, wobei die einzige Neuerung darin besteht, dass die Verlegung der ungarischen Stipendien nach Berlin, zusätzlich zur Cassai-Bibliothek, nicht erwähnt wird.¹⁵⁵ In Beantwortung des Schreibens des Ephorus an den Kurator der Universität Halle vom 14. Januar bringt der Kultusminister am 14. Februar¹⁵⁶ seinen Unmut zum Ausdruck: Der Ephorus habe zwar das Aufsichtsrecht über die Cassai-Bibliothek, dies hindere ihn jedoch nicht daran, seine ministeriellen Befugnisse auf andere Weise auszuüben, wenn er dies für notwendig hält. Er weist das Kollegium ebenfalls auf die oben genannten Punkte hin.

Am 31. Januar bedankte sich Gragger in einem Schreiben an Becker für die nachdrückliche Unterstützung seines Anliegens,¹⁵⁷ auch im Namen von Tóth, Staatssekretär im Kulturministerium, der ihm mitteilte, dass das ungarische Kulturministerium über die Nachricht erfreut sei. Aber die Proteste hörten damit nicht auf.

Im darauf folgenden Monat, am 14. Februar, gab der Ungar-Verein Halle eine an den Kulturminister gerichtete Protesterklärung ab.¹⁵⁸ Der Verein, der als Vereinigung ungarischer Studenten gegründet wurde, hatte schon immer das Ziel, die Interessen der Studenten zu vertreten. In dieser Eigenschaft appelliert er nun an den Kulturminister, seinen Erlass über die Verlegung der Ungarischen Bibliothek nach Berlin zu widerrufen. Zur Begründung ihrer Forderung führt er an, dass es keine Beweise dafür gebe, dass die Bibliothek nicht besucht worden ist. Laut Ausleihheft sei die Bibliothek bis 1914 von fast allen ungarischen Studenten genutzt worden, und nur während der Kriegsjahre, als es keine ungarischen Studenten in Halle gab, wurde die Nutzung unterbrochen. Es stimme, dass es derzeit keine ungarischen Theologiestudenten gibt, aber der Grund dafür ist der schlechte Wechselkurs. Die ungarische lutherische Kirche werde ihre Söhne wieder entsenden, sowohl wegen der jahrhundertealten Tradition als auch weil den Studenten Stipendien zur Verfügung stehen. Die Vereinigung fühle sich verpflichtet, gegen die Missachtung ihres Willens und gegen die Absicht zu protestieren, ihre Bibliothek, die für sie Teil der Heimat sei, zu verlegen.

Außerhalb von Halle gab es auch Proteste aus Ungarn. Nachdem die lutherische Kirche über den Erlass informiert wurde, hat die Evang. Diözese Ungarns am 21. Februar ein Schreiben an den Kulturminister gesandt, das im Namen des Präsidiums des Generalkonvents von Bischof Sándor Raffay, dem Präsi-

---

¹⁵³ BArch, R 4901/1439, UI 5204 (Ich danke Maria Sebök-Demeternek für ihre Hilfe beim Lesen der letzten beiden in Sütterlinschrift verfassten Dokumente).

¹⁵⁴ BArch, R 4901/1439, UI 8158

¹⁵⁵ Die Stiftungsstipendien wurden nicht nach Berlin verlegt, sondern blieben in Halle, wo sie noch in den 1940er Jahren verteilt wurden. Mit der Gründung der DDR hörten die Stipendien auf zu existieren.

¹⁵⁶ BArch, R 4901/1439, UI 5203

¹⁵⁷ BArch, R 4901/1439, UI 5280

¹⁵⁸ BArch, R 4901/1439, UI 5369. Die Ungarische Gesellschaft zu Halle wurde 1863 von elf ungarischen Theologiestudenten gegründet und war bis 1943 tätig, allerdings nicht immer kontinuierlich. Zu ihren Mitgliedern gehörte auch der Kustos der Cassai-Bibliothek.

ten des Generalkonvents, und Jenő Zsigmond, dem stellvertretenden Superintendenten, unterzeichnet wurde.¹⁵⁹ Sie betrachte sich als Rechtsnachfolger der Gründer der Bibliotheca Hungarica und beanspruche das alleinige Recht, über deren Schicksal zu entscheiden. Deshalb protestieren sie gegen die Entscheidung, die Bibliothek nach Berlin zu verlegen, ohne sie zu konsultieren. Sie wollen, dass die Bibliothek auch aus historischen Gründen in der Bibliothek der Universität Halle-Wittenberg verbleibt.

Der Kulturminister antwortete nicht auf das Protestschreiben. Gragger tat dies stattdessen, nachdem ihm das Dokument der Kirche vom Ministerium zugesandt worden war. In einem nicht gekennzeichneten Schreiben vom 9. März, das dem vorangegangenen Dokument beigelegt ist, stellt er fest, dass er die Gelegenheit ergreift, um zu antworten, weil er glaubt, dass die evangelische Kirche falsch informiert ist. Das Ungarische Institut beabsichtigt nicht, die Bibliothek zu enteignen, sondern lediglich – entsprechend dem Ministerialerlass – die für die wissenschaftliche Forschung notwendigen Bücher und Manuskripte leihweise nach Berlin zu überführen, deren Bearbeitung sowohl den Interessen der Bibliothek als auch der ungarischen Wissenschaft dient. Gragger merkt an, dass einer der Unterzeichner des Briefes, Bischof Sándor Raffay selbst, neben dem Bibliotheksdirektor in einer Studie auch darauf hinweist, dass die Bibliothek in Halle nicht ausreichend versorgt werde, obwohl es wünschenswert wäre, sie zu bearbeiten.¹⁶⁰ Nachdem die zuständigen Kreise in Ungarn der Verlegung nach Berlin zugestimmt hätten, äußert Gragger die Hoffnung, dass von Seiten der evangelischen Kirche keine weiteren Proteste kommen würden.

Die Antwort von Gragger konnte vom Präsidium der Evangelischen Kirche nicht als zufriedenstellend angesehen werden, da eine besondere Rechtslage vorlag, deren Kernpunkt, die Frage der Erbfolge, durch die Position von Gragger nicht berührt wurde (was auch nicht hätte sein können, da er nicht befugt war, diese Frage zu beurteilen). Die Kirche beschwerte sich zu Recht darüber, dass der Kulturminister nicht auf ihr Protestschreiben reagierte. Daher richtete das Präsidium der Evangelischen Kirche Ungarns am 16. Juli erneut ein Schreiben an den Kulturminister.¹⁶¹ Die Ev. Diözese Bányta hat in ihrem Protestschreiben, das mit dem Siegel der Diözese versehen ist, die Punkte ihres früheren Antrags wiederholt, und da sie keine Antwort erhalten hat, hält sie es für notwendig, ihren erneuten Protest zum Ausdruck zu bringen. Die Bibliotheca Hungarica sei Eigentum der Ungarischen Evangelischen Kirche, und niemand außer der Ungarischen Evangelischen Kirche habe das Recht, die Bibliothek oder einen Teil davon an einen anderen Ort zu verlegen, auch nicht leihweise. Sie wurde mit ihrer Zustimmung nach Halle gebracht, unter der Bedingung, dass sie dort als eigenständige Sammlung behandelt wird. Sie bestehen darauf, dass die Bibliothek in Halle bleibt und fordern die Aufhebung des Erlasses des Kultusministers vom 18. Dezember 1920. Sie seien selbstverständlich mit der Ausleihe eines Teils der Bände der Bibliothek an das Ungarische Institut einverstanden.

Eine ministerielle Antwort auf den ungarischen Protest konnte ich in den Archiven nicht finden. Ich glaube nicht, dass dies in den sorgfältig aufbewahrten Dokumenten fehlt, es scheint wahrscheinlicher, dass der Protest der ungarischen evangelischen Kirche vom Kulturminister ignoriert wurde.

---

¹⁵⁹ BArch, R 4901/1439, UI 5409

¹⁶⁰ Gragger verweist auf die Arbeit von Sándor Raffai, [A hallei egyetemi könyvtárral kapcsolatos magyar könyvtár](#) [Die ungarische Bibliothek der Universitätsbibliothek Halle], in: Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1914, 54–59. Bei der Studie handelt es sich um einen Bericht von Raffay, theologischer Lehrer und lutherischer Pfarrer, über seinen Beitrag zur Organisation der ungarischen Bibliothek in Halle, der vom Jahrbuch der Museen und Bibliotheken veröffentlicht wurde. Der Bericht wurde vom Vorsitzenden des Rates der Museen und der Ungarischen Bibliotheken und Archive in Auftrag gegeben. Im Kapitel über das Schicksal der Bibliothek stellt er fest: „... es kam mehrmals vor, dass sich keine ungarische Jugend in Wittenberg aufhielt und die Bibliothek verlassen lag“. Er stellt fest, dass „die ungarische Bibliothek gegenwärtig praktisch ihre Unabhängigkeit verloren hat“, und weist darauf hin, dass „die Rettung der Bibliothek auch in unseren Augen immer noch das höchste Interesse und Ziel ist“, 56.

¹⁶¹ BArch, R 4901/1439, UI 6832 Zu diesem Zeitpunkt gab es einen Personalwechsel im Amt des Kultusministers, das von C. H. Becker besetzt wurde. Seine erste Amtszeit als Kultusminister war nur von kurzer Dauer (21. April–7. November 1921), aber er hatte den Erlass bereits im Fall der Bibliothek in Halle umgesetzt.

Am 11. März wandte sich das Wittenberger Professorenkollegium erneut an den Kultusminister:¹⁶² Wie in ihrem Schreiben vom 14. Januar dargelegt, hätten sie geprüft, ob die geplante Maßnahme dem Willen des Stifters entsprach. Dabei kamen sie zu dem Schluss, dass ihr Aufsichtsrecht über die Bibliothek der Stiftung zwar dem allgemeinen Aufsichtsrecht des Ministeriums untergeordnet sei, die Entfernung der Bibliothek, auch die teilweise Entfernung, da sie mit den Bestimmungen des Stifterwillens unvereinbar sei, aber der Genehmigung des Staatsministeriums bedürfe.

Nach den Archivunterlagen wurde der letzte Protest vom Dekan der Theologischen Fakultät der vereinigten Friedrichs-Universität Halle-Wittenberg am 15. April eingereicht.¹⁶³ Der Dekan protestiert aufs Schärfste gegen die Verlegung der Ungarischen Bibliothek nach Berlin. Er argumentiert, dass niemand die Befugnis hat, die Bestimmungen der Stiftung einseitig außer Kraft zu setzen. Er besteht darauf, dass sowohl der lateinische als auch der ungarische Teil in Halle verbleiben sollen. Die derzeitige geringe Frequentierung der Bibliothek erklärt er damit, dass die Ungarn, die dort studierten, meist deutschsprachige Siebenbürger Sachsen waren, was sich aber mit der Grenzänderung ändern wird. Es wird wieder mehr Theologiestudenten aus Ungarn geben, denn diese wissen, dass hier ungarische Stipendienstiftungen und die alte ungarische Bibliothek auf sie warten.

Am 18. April reiste Gragger nach Halle und besuchte die Bibliothek persönlich, um die von ihm benötigten Bücher ausfindig zu machen und mit dem Direktor der Universitätsbibliothek und dem Wittenberger Professorenkollegium zu verhandeln. Der Besuch erfolgte auf Veranlassung des Ministeriums, genauer gesagt, wie er sagt, des Ministerialrats Werner Richter. Über seine Reise schrieb er einen Bericht an Richter (7. Mai 1921),¹⁶⁴ in dem er erklärte, dass die für Berlin angeforderten Bücher und Handschriften sich in der Hauptgruppe VIII, Untergruppen A und B der Bibliothek befinden, so dass die Ausleihe keine technischen Probleme bereitet, da sie leicht vom Rest der Bibliothek getrennt werden können. Darüber hinaus werden etwa 150 weitere Bände und Handschriften aus dem Bestand benötigt. Eine entsprechende Liste wurde erstellt und an den Bibliotheksdirektor geschickt, damit sie so bald wie möglich ausgesondert werden können. Er hat auch die Zusage des Ephorus erhalten, dass der Verwaltungsrat bis zum 1. Mai eine Entscheidung über die mögliche Übertragung der Bücher treffen wird und dass ein Briefwechsel es ihnen ermöglichen wird, sich über die Einzelheiten des Leihvertrags zu einigen.

Becker wollte die Angelegenheit, die sich seit mehr als einem Jahr hinzog, abschließen und nutzte seine Befugnisse als Kultusminister, um den Direktor der Universitätsbibliothek Halle anzuweisen, die Bücher ohne Vorbehalt und ohne Wissen des Wittenberger Professorenkollegiums nach Berlin zu schicken. Der Bibliotheksdirektor informierte die Mitglieder des Gremiums, die sich am 30. Mai schriftlich bei Becker über dieses Vorgehen beschwerten.¹⁶⁵ Es wird berichtet, dass Gragger in der Zwischenzeit in seinem Namen mit ihnen verhandelte, und in ihrem Schriftverkehr (25. April, 18. Mai) einigten sie sich auf die Bedingungen der Übertragung. Die Vereinbarung wurde also zeitgleich mit dem Erlass des Ministerialerlasses getroffen.

Das Professorenkollegium ist in Anbetracht der Bedeutung der am Ungarischen Institut durchgeführten Forschungen bereit, das angeforderte Material in Übereinstimmung mit den Wünschen des Ministeriums auszuleihen, sofern eine genauere Frist festgelegt werden kann. Die Formulierung von Herrn Gragger, dass die Bücher in Berlin aufbewahrt werden sollten, bis die damit verbundenen Forschungen abgeschlossen sind, ist zu allgemein und läuft Gefahr, endgültig aufgegeben zu werden. Es wurde ein Entwurf für einen Leihvertrag ausgearbeitet, der am 18. Mai an Gragger und am 21. Mai an den Kurator der Universität Halle geschickt wurde, der ihn am 27. Mai an das Ministerium weiterleitete.¹⁶⁶

---

¹⁶² BArch, R 4901/1439, UI 5810

¹⁶³ BArch, R 4901/1439, UI 6057

¹⁶⁴ Das Dokument ist BArch, R 4901/1439, UI 5409 ohne besonderen Hinweis beigelegt.

¹⁶⁵ BArch, R 4901/1439, UI 6405

¹⁶⁶ BArch, R 4901/1439, UI 6353

Der Leihvertrag enthält sechs Punkte: Im ersten Punkt werden die auszuleihenden Bücher genannt (Bücher in ungarischer Sprache: Hauptgruppe VIII, etwa 150 Bände; slowakische Bücher: Gruppe VIII B, ca. 50 Bände; aus den anderen Gruppen ca. 200 Bände nach Ermessen des Instituts). Der zweite Punkt legt die Leihfrist auf fünf Jahre fest, mit der Möglichkeit einer dreijährigen Verlängerung. Der dritte Punkt sieht vor, dass das ungarische Institut für die ordnungsgemäße Unterbringung und Aufbewahrung der Bücher in einer separaten Einheit sorgt, wobei die alten Kennzeichnungen der Bibliothek beibehalten werden. Der vierte Punkt sieht vor, dass die Kosten für den Transport der Bücher zur und von der Bibliothek sowie die Versicherungsprämien vom Ungarischen Institut zu tragen sind. Im fünften Punkt wird zur Bedingung gemacht, dass das Institut, wenn in Halle eine Nachfrage nach bestimmten Büchern besteht, diese unverzüglich auf eigene Kosten versendet. Im sechsten Punkt erklärt der Vorstand, dass er keine Bezahlung für die Bücher verlangen wird, sondern erwartet von Berlin die verbindliche Zusage, keinen Anspruch auf das Eigentum an den entliehenen Büchern zu erheben.¹⁶⁷

Die endgültige Fassung des Darlehensvertrags konnte ich nicht ausfindig machen, aber wahrscheinlich war sie dem Entwurf sehr ähnlich oder mit ihm identisch. Darauf deutet das handschriftliche Schreiben von Gragger an den Ephorus vom 16. August hin,¹⁶⁸ das Hinweise auf den Vertragstext enthält. Er betont, dass die Ausleihe von Büchern dem Ministerialerlass entspricht, um die in Punkt 6 geäußerten Bedenken zu zerstreuen. Auf den dritten Punkt bezieht sich die Klausel, die dem Ephorus zusichert, dass die Bücher als separate Sammlung unter dem Namen Cassaische Bücherei aufbewahrt werden und die alten Signaturen beibehalten werden. Die im zweiten Punkt genannte Leihfrist gibt ihm jedoch Anlass zur Sorge, wie er schreibt, und er wird dies prüfen.

Die Lieferung der Bücher und Manuskripte nach Berlin erfolgte im Herbstsemester und dürfte sich etwas verzögert haben, zumindest lässt sich dies aus den wenigen Zeilen eines handschriftlichen Briefes (Dezember 1921, ohne Datumsangabe) entnehmen,¹⁶⁹ in dem der Minister Gragger fragt, ob die Bücher aus Halle schon angekommen seien. Die Erwerbung der Kassai-Bibliothek durch Gragger gelang also in erstaunlich kurzer Zeit, trotz der Proteste und der auftretenden rechtlichen Probleme, mit Unterstützung des preußischen und des ungarischen Kultusministeriums, aber vor allem dank Beckers Schirmherrschaft, denn vom Antrag im Februar 1920 bis zum Eintreffen der Bücher im Dezember 1921 vergingen weniger als zwei Jahre. Gragger beantragte die Überführung von etwa einem Viertel des

---

¹⁶⁷ Vgl.: Entwurf eines Darlehensvertrags mit dem Ungarischen Institut in Berlin:

1. Das Kollegium der Wittenberger Professoren in Halle überläßt leihweise aus der ihm testamentarisch anvertrauten Ungarischen Stiftungsbibliothek dem Ungarischen Institut in Berlin folgende Bücher:
  - a) die (in ungarischer Sprache verfaßten) Bücher der Abteilung VIII (etwa 150 Bände),
  - b) die (in slowakischer Sprache verfaßten) Bücher der Abteilung VIII B (etwa 50 Bände),
  - c) aus den übrigen Abteilungen etwa 200 Bände Hungarica nach Wahl des Instituts.
2. Die Leihfrist beträgt vorläufig fünf Jahre. Erforderlichenfalls wird sie auf Antrag des Ungarischen Instituts um drei Jahre verlängert werden.
3. Das Ungarische Institut sorgt für sachgemäße Unterbringung der Bücher. Diese werden in den Räumen des Instituts getrennt von anderen aufgestellt und unter Beibehaltung der bisherigen Signierung besonders katalogisiert, damit bei der Rückgabe keine Schwierigkeiten entstehen.
4. Das Ungarische Institut übernimmt die Kosten des Transportes der Bücher nach Berlin und die Kosten des Rückgabetransportes nach Halle, einschließlich der Versicherungsgebühren.
5. Das Ungarische Institut verpflichtet sich, einzelne Bücher, die in Halle gebraucht werden, sofort nach Halle zu senden und die Kosten der Hin- und Hersendung zu tragen. Das Nähere wird durch Vereinbarung des Ungarischen Instituts und der Hallischen Univ. Bibliothek, nötigenfalls durch den Ephorus des Stiftungskollegiums geregelt.
6. Auf eine Gegenleistung, wie sie in Nr. 7. des Schreibens vom 25. April 1921 in Aussicht gestellt ist, legt das Stiftungskollegium keinen Wert und würde ihr nur unter der Bedingung zustimmen können, daß dem Kollegium die ausdrückliche und bindende Zusage gemacht wird, daß von Berlin aus auf solche Gegenleistung hin keinerlei Anspruch auf den Besitz der entliehenen Bücher erhoben werden wird.

¹⁶⁸ BArch, R 4901/1439, UI 6832

¹⁶⁹ BArch, R 4901/1439, UI 6912

halleschen Materials nach Berlin, so dass 172 Werke aus den Gruppen I bis VI, 643 aus der Gruppe VIII A und etwa 50 aus der Gruppe VIII B, also insgesamt etwa 865 Drucke, 105 Manuskripte und 100 Zeitschriften, in die Bibliothek des Ungarischen Instituts überführt wurden.

Eine zentrale Frage war jedoch die Dauer der Ausleihe der Bücher. Gragger war mit dem Wortlaut des Leihvertrags einverstanden und beanstandete nur einen Punkt, nämlich dass es unwahrscheinlich sei, dass die Bearbeitung der Bücher und Manuskripte in fünf (oder, mit einigen Verlängerungen, acht) Jahren abgeschlossen werden könne. Er äußerte seine Zweifel, aber es gibt keine schriftlichen Aufzeichnungen darüber, wie die Leihfrist von fünf (bzw. acht) Jahren so stark verlängert wurde, dass das Ungarische Institut die Bücher schließlich für einen Zeitraum von neunundneunzig Jahren als Dauerleihgabe erhielt. Es ist auch möglich, dass es kein schriftliches Dokument in diesem Sinne gab und dass die lange Leihfrist das Ergebnis einer mündlichen Vereinbarung war.

Gragger beauftragte József Fitz mit der Katalogisierung der Sammlung aus Halle. Die Bücher wurden neu nummeriert, behielten aber ihre ursprünglichen halleschen Signaturen. Die Bearbeitung und Katalogisierung des kirchlichen Teils der halleschen Sammlung wurde erstmals von Mihály Bucsay durchgeführt, als er der erste Leiter der 1938 an der Theologischen Fakultät der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg eingerichteten Forschungsstelle für Kirchenkunde Südosteuropas, besonders Ungarns, wurde. Die Forschungsstelle untersuchte die kirchlichen Aspekte der Hungarologie und zielte auch darauf ab, das in Halle verbliebene Material zu bereichern.¹⁷⁰

Die Ungarische Bibliothek ist derzeit in der Finno-Ugrischen Abteilung der Bibliothek für Fremdsprachen und Philologie der Humboldt-Universität untergebracht, und zwar als separate Einheit in einem verschlossenen, schwer zugänglichen Lagerraum.¹⁷¹ Ihr letzter Katalog wurde 2007 fertiggestellt: *Ágnes Simon-Szabó (Hrsg.): [Hungarica-Sammlung aus Wittenberg und Halle an der Teilbibliothek Finno-Ugristik der Zweigbibliothek Fremdsprachlichen Philologien der Humboldt-Universität](#)*, Berlin 2007.¹⁷² Der Katalog ist auch im Internet verfügbar, 88 Seiten, in druckbarer Form, und enthält sowohl die halleschen als auch die Berliner Bibliotheksvermerke.¹⁷³ Der Rest der Bibliothek befindet sich heute in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle/Saale.

---

¹⁷⁰ Der Vollständigkeit halber sei erwähnt, dass in Wittenberg auch Bücher zurückgelassen wurden, deren Katalog von Miklós Asztalos erstellt wurde. Siehe Miklós Asztalos: [A wittenbergi egyetemi könyvtár Wittenbergben maradt részének régi magyar könyvtárája](#) [Die alte ungarische Büchersammlung des in Wittenberg verbliebenen Teils der Universitätsbibliothek Wittenberg]. In: Magyar Prot. Egyháztört. Adattár XII (1928), 123–185.

¹⁷¹ Im August 2009 hatte ich die Gelegenheit, die Bibliothek unter strengen Sicherheitsvorkehrungen in Begleitung von Dr. Anja Otto, der Leiterin der Fremdsprachen- und Philologie-Bibliothek der Universität, persönlich zu besuchen. Die Direktorin bestätigte, dass meine Vermutung richtig war. Ihres Wissens gibt es kein schriftliches Dokument über die Ausleihe von Büchern für neunundneunzig Jahre, und auch in der reichhaltigen Literatur über die Bibliothek finden sich keine Informationen, wobei die neunundneunzig Jahre als eine faktische Aussage dargestellt werden. Die Leiterin der Bibliothek teilte mir auch mit, dass man immer wieder Manuskripte vor Ablauf der Leihfrist nach Halle zurückgibt, weil sie angeblich benötigt werden. Und tatsächlich wird auf der Website der Universitäts- und Landesbibliothek in Halle auf der Seite der Ungarischen Bibliothek mitgeteilt, dass 110 Handschriften der Ungarischen Bibliothek nach 85 Jahren vorzeitig nach Halle zurückgegeben wurden (vgl.: „Mit der vorzeitigen Rückgabe von 110 Handschriften der Ungarischen Bibliothek, zu deren Bestand neben Handschriften auch Hungarica gehören, kehrte eine besonders wertvolle und umfangreiche Handschriftensammlung nach 85 Jahren an die Universitäts- und Landesbibliothek in Halle zurück.“) Vgl.: http://bibliothek.uni-halle.de/sammlungen/sondersammlungen/ung_bibliothek/ [Anm.: siehe auch [Mitteilungen der ULB Halle \(Saale\) und der UB der Humboldt-Universität zu Berlin zur Rückführung der Ungarischen Bibliothek von Berlin nach Halle, 2011–2021](#)]

¹⁷² Ágnes Simon-Szabó, Wissenschaftliche Mitarbeiterin für Deutsche Literatur, Lehrstuhl für deutsche Literatur, 2007 Praktikantin an der Humboldt-Universität, Ungarische Bibliothek der Humboldt-Universität zu Berlin, unter der Leitung von Prof. Dr. Mihály Szajbély und Dr. Anja Otto.

¹⁷³ <http://www.ub.hu-berlin.de/ueber-uns/standorte/august-boeckh-haus/kataloge-vor-ort/hungarica-Katalog> oder: http://www.ub.hu-berlin.de/bibliothek/zweigbibliotheken/philologie/Halle_Verz.pdf [Anm.: URLs nicht mehr aktiv. Daher jetzt [hier](#)] Es ist auch erwähnenswert, dass der wertvollste Teil der Bibliothek, die Handschriften, einen eigenen Katalog haben. Der Katalog der Handschriften von Heinrich Reinhold (1911) wurde im Druck veröffentlicht: [Die Handschriftensammlung der Ungarischen Nationalbibliothek zu Halle](#). In: Zentralblatt für Bibliothekswesen. 11. Ausgabe,

Mit dem Erwerb der Kassai-Bibliothek machte Gragger nicht nur die Bibliothek des Ungarischen Instituts äußerst wertvoll und schuf damit eine einzigartige Sammlung ungarischer Kultur im Ausland, sondern brachte auch die erste ungarische Kultureinrichtung in Deutschland in das Ungarische Institut ein und sicherte damit die zweihundertjährige Kontinuität der ungarischen Bemühungen in Deutschland.

Nov., Leipzig, 1913. Desweiteren Pálffy Miklós: [Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek](#). Halle/Saale 1965 (Arbeiten der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale Bd. 4.).

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

**A HUNGAROLÓGIA INTÉZMÉNYRENDSZERÉNEK
LÉTREHOZÁSA. GRAGGER RÓBERT A BERLINI
EGYETEMEN**

BRANDT GYÖRGYI

2010

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

BRANDT GYÖRGYI

A HUNGAROLÓGIA INTÉZMÉNYRENDSZERÉNEK LÉTREHOZÁSA. GRAGGER RÓBERT A BERLINI EGYETEMEN

Történelemtudományi Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Székely Gábor DSc., egyetemi tanár

Művelődéstörténeti Doktori Program

A Program vezetője: Dr. Kósa László MHAS., egyetemi tanár

A bizottság elnöke: Dr. Majoros István DSc., egyetemi tanár

A bizottság titkára: Dr. Hatos Pál PhD., egyetemi adjunktus

**Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Tőkéczki László CSc., habilitált egyetemi
docens**

Dr. Hegedűs Rita PhD., egyetemi docens

A bizottság további tagjai: Dr. Kiss Gy. Csaba DSc., habilitált egyetemi docens

Dr. Ablonczy Balázs PhD., egyetemi adjunktus

Dr. Richly Gábor PhD., egyetemi adjunktus (póttagok)

Témavezető: Dr. Kósa László MHAS., egyetemi tanár

Budapest, 2010

Tartalomjegyzék

Bevezetés	4
1. Tanulóévek, pályakezdés	8
2. A berlini magyar tanszék megalapítása	17
3. A Berlini Magyar Tudományos Intézet	31
4. A Berlini Magyar Intézet Baráti Társasága	45
5. Két régi magyar könyvtár a Magyar Intézet könyvtárában	57
5.1. Az Ungarische Bibliothek	57
5.2. A hallei Bibliotheca Nationis Hungariae	66
6. A Magyar Intézet lektorai és lektorátusai	85
7. A Magyar Intézet kiadványai	96
8. A Collegium Hungaricum megalapítása és első otthona	107
9. Magyar-porosz kultuszminiszteri kapcsolatok	128
10. A Collegium Hungaricum új épülete	144
11. A hungarológiai központ	159
11.1. Az Intézet költözése, a Knobelsdorff-palota	159
11.2. A Collegium új otthona, a Herz-palota	166
12. Az utódlás kérdése	183
13. Értékelés	197
Rövidítések jegyzéke	207
Források és irodalom	208
I. Levéltári források	208
II. Szakirodalom	216
Mellékletek	231